

'אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו'

ר' יעקב פולק:

ראשון וראש לחכמי קרקוב

אלחנן ריינר

תולדות התורה והחכמה בקרקוב במאות ה-16 וה-17 בין השנים 1550–1650 הן תולדות התורה והחכמה בפולין בפרט ובארצות אשכנז בכלל. תורתה של קרקוב בעת החדשה המוקדמת מסמנת את נקודות הציון החשובות ביותר על דרכה של התרבות היהודית האירופית בת הזמן.¹

דמותו של ר' משה איסרליס, 'הרמ"א' (1530–1572), יליד קרקוב והנודע בחכמיה לאורך הדורות, ניצבת על צומת הדרכים הראשי שבין התרבות היהודית של שלהי ימי הביניים לזו של ראשית העת החדשה, על קו התפר שבין התרבות היהודית האשכנזית הנמסרת בכתב יד לזו שבספר הנדפס.² כתביו של רמ"א, יותר משל כל מחבר אחר בן הזמן והמקום, מסמלים את המהפכה היסודית שהתחוללה בספרות היהודית על קו התפר הנזכר. הם מציינים את גבולותיה החדשים של הספרות הרבנית, את יציאתה אל מחוץ לספרייה המקומית האשכנזית והיפתחותה אל הספרייה היהודית באשר היא, ספרייה שהפכה בעקבות הדפוס לחסרת גבולות. חיבוריו של רמ"א מלמדים כי בישיבתו

1 ידיעות ביוגרפיות רבות על חכמי קרקוב מופיעות בחיבוריהם של היסטוריונים מקומיים, אנשי קרקוב, ששאבו חומר רב מפנקסים, מתעודות שנשתמרו בארכיוני הקהל, אגב קריאת מצבות בבית הקברות העתיק של קז'ימייז' ותוך חיפוש עיקש בספרות הרבנית. בחיבורים אלו מצוי חומר יקר ערך, אלא שתכופות הוא נדרש לעיבוד ולפירוש מחדש. כאלו הם חיבוריהם של י.ל. צונץ, עיר הצדק, לבוב תרל"ד, ושל ח.ד. פרידברג, לוחות זכרון, פרנקפורט דמיין תרס"ד. בכלל חיבוריהם של ההיסטוריונים המקומיים יש ליחד מקום משל עצמו לעבודתו רחבת ההיקף של פ.ה. וטשטיין, שנסקרה כבר לעיל במאמרו של ג.ד. הונדרט. כאן אציין רק את המיוחדים שבחיבוריו לענייננו של מאמר זה: 'לתולדות גדולי ישראל', ספר היובל לסוקולוב, ורשה תרס"ד, עמ' 77–91, ו'לתולדות גדולי ישראל וחכמיו בפולין', א, האשכול, ו (תרס"ט), עמ' 92–105, ב, שם, ז (תרע"ג), עמ' 106–130. חומר רב ביותר אך קשה לשימוש מצוי במאמרו של וטשטיין הפזורים בעיתון 'המצפה' שיצא לאור בקרקוב. אנצל הזדמנות זאת להפנות למאמר שפורסם לאחרונה והדן בידיעות הראשונות על חכמי פולין בספרות המאות ה-12 וה-13, ובעיקר על ר' יעקב סברא, 'הדמות הרבנית הראשונה הידועה לנו בשמה מן העיר הפולנית קרקוב', ראה: י.מ. תא-שמע, 'לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב–הי"ג', ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 353–359.

2 על רמ"א, ראה לפי שעה: א. זיו, הרמ"א — ר' משה איסרליס, ירושלים תשי"ז.

גובשה מחדש תכנית הלימודים, וזו כללה, מלבד תכני הלימוד המסורתיים, גם עיסוק בידיעת העבר בעזרת כרוניקות עבריות בכתב יד או כאלו שנדפסו זה לא כבר, הרחבת אופקיו של העיסוק המסורתי בהלכות קידוש החודש, מן הסתם בהשפעת השיח המדעי בן הזמן, ועיסוק רב-עניין במקרא ובפרשנות המקרא, בלשון, בפילוסופיה ובקבלה, תחומים שהיו עד אז שוליים בתכנית הלימודים האשכנזית או שלא התקיימו בה כלל. חיבוריו ההלכתיים של רמ"א התכוונו להחליף את הספרייה האשכנזית הימיינימית, ובדרך כלל גם עשו זאת. החשוב בספריו הוא מהדורת השולחן ערוך שנדפסה בקרקוב בשנים של"ח-ש"ס (1578-1580) עם 'הגהותיו', כלומר עם הרחבות שמקורן בספרות המנהג וההלכה האשכנזית. לא הדפסתו של השולחן ערוך בראשונה בוונציה בשנים שכ"ד-שכ"ה (1564-1565), כי אם מהדורת קרקוב של הספר, עם הגהות רמ"א, היא שעשתה את ספרו של ר' יוסף קארו לספר ההלכה המרכזי של הקהילה היהודית באשר היא — הספרדית, המזרחית והאשכנזית כאחת — ופטרה אותו מן התלות במסורת המקומית.³ פרסומן הרב של הגהות השולחן ערוך מאפיל על חיבוריו האחרים של רמ"א, אך חשיבותם אינה קטנה בשל כך. חיבורו 'תורת חטאת' (קרקוב שכ"ט [1569]) על הלכות איסור והיתר נכתב מתוך כוונה שעליה מצהיר רמ"א בהקדמתו, להחליף את הספר 'שערי דורא', חיבור בן המאה ה-14 ששימש כספר ההוראה העיקרי לתחום הנזכר בישיבות אשכנז בשלהי ימי הביניים. רמ"א, מתוך ביקורת חריפה על השימוש בחיבור זה, ביקש להמירו בחיבור חדש, מנוסח היטב, 'ידידותי' ופתוח לקהל קוראים רחב מזה שיכול היה להשתמש בספר שאותו ביקש לסלק מן הספרייה הלמדנית. גם חיבורו 'דרכי משה' על ספר הטורים, ספר ההלכה המרכזי בחברה היהודית למן חיבורו במאה ה-14 ועד להופעת השולחן ערוך, התכוון ליצור חיבור הלכה מקיף ועדכני, אלא שתכניתו היומרנית השתנתה בגלל הופעת הספר 'בית יוסף' של ר' יוסף קארו בדפוס איטליה בשנים שי"א-שי"ט (1551-1559).⁴

חיבוריו הלא-הלכתיים של רמ"א מלמדים לא רק על אופקיו של מחברם, אלא על מה שחשוב יותר, על תכני ההוראה החדשניים בבית מדרשו בקרקוב באמצע המאה ה-16. החשוב שבהם לעניין זה הוא חיבורו הפילוסופי 'תורת העולה' (פראג

3 על הגהות רמ"א, ראה: י. נסים, 'ההגהות על השולחן ערוך', בתוך: י. רפאל (עורך), רבי יוסף קארו — עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל השולחן ערוך, ירושלים תשכ"ט, עמ' סד-פח; E. Reiner, 'The Ashkenazi Elite at the Beginning of the Modern Era — Manuscript versus Printed Book', *Polin*, 10 (1997) (=G.D. Hundert [ed.], *Jews in Early Modern Poland*), pp. 85-97.

4 פתלתולות הן דרכי הדפסת ספר דרכי משה על הטורים. הדפסתו החלה הרבה אחרי מותו של רמ"א. חלק טור יורה דעה נדפס בזולצבך תמ"ב (1682), ואורח חיים — בפירודא תק"ך (1760). דרכי משה לטור חושן משפט נדפס בשלמותו, מכתבי יד, רק לאחרונה (מהדורת ח.ש. רוזנטל, א-ב, ירושלים תשל"ט-תשמ"ג [1979-1983]).

ש"ל [1570]).⁵ בכתב יד שרד גם פירושו על ספר הזהר.⁶ עניינו ב'חכמת התכונה', באסטרונומיה, עולה הן מעיסוקו בספר 'סוד עולם' לר' יצחק ישראלי, חיבור אסטרונומי עברי בן המאה ה-14, הן מן התרגום שהכין לספר התיאוריקה של פורבך (Georg Peurbach, *Theoricae Novae Planetarum*), שני חיבורים פתולמאים, שהעיסוק בהם אחרי קופרניקוס מעיד על שמרנות שאינה מודעת להישגי המדע החדש.⁷ על עניינו של רמ"א בהיסטוריוגרפיה מלמדות הגהותיו על הפרק הכרונוגרפי (הפרק הי"ח מן החלק השלישי) בספר 'סוד עולם' הנזכר, ורשימות כרונוגרפיות חשובות ביותר שכתב על זמנו וסביבתו, שנדפסו בשולי 'ספר יוחסין' לאברהם זכות (קרקוב ש"ס-שמ"א [1581-1580]). הדפסת הרשימות האלה בשולי הספר, שנדפס לראשונה זמן קצר קודם לכן בקושטא בשנת שכ"ו (1566), מאפשרת להניח, כי גם הוא, במהדורות הראשונה, נודע לבאי בית מדרשו של רמ"א.

הרמ"א והנודעים בחכמי קרקוב שבאו אחריו היו בין מצייניה של תקופת הפריחה יוצאת הדופן בחיי הרוח בקרקוב במאה שחלפה בין השנים 1550-1654. במשך אותה המאה נכתבה בקרקוב ספרות שהשפעתה הגיעה עד גבולותיו הרחוקים ביותר של המרחב האשכנזי.

הדברים שלהלן הם חתירה לשורשיה של התופעה, למחצית הראשונה של המאה ה-16, תקופה שרוב בה הנסתרה על הנגלה והיא עטופה דוק של מיתוס, ולדמות המרכזית שפעלה בקרקוב באותה עת, דמות חידתית, עלומה לכאורה, שרמ"א ברשימותיו ראה בה ראש וראשון לחכמי קרקוב.⁸

א

בכלל דמויותיה הנודעות לשם של קרקוב נותרה דמותו של רבי יעקב פולק חידה ללא פתרון. תארי ההפלגה יוצאי הדופן שזכה להם, המלמדים בבירור על מקומו המרכזי בתמונת העבר של יהודי פולין — 'גדול הדור', 'המאור הגדול', 'אשר יש לו לב כפתחו של אולם', 'אבי שיטת החילוקים' — מהם שנטבעו עוד בחייו, מהם

5 על משנתו הפילוסופית של רמ"א ועל חיבורו תורת העולה, ראה: י. בן-ששון, משנתו העיונית של רמ"א, ירושלים תשמ"ד.

6 על הפירוש לזהר, ראה: ב. ריצ'לר, 'פירוש הזהר לרמ"א', בתוך: א. דוד (עורך), מגניזת המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 103.

7 על יחסו של רמ"א לאסטרונומיה, ראה: Y. T. Langerman, 'The Astronomy of Rabbi Moses Isserles', in: S. Unguru (ed.), *Physics, Cosmology and Astronomy, 1300-1700: Tension and Accommodation*, Dordrecht 1991, pp. 83-98. רמ"א במדע, ראה: E. Fishman, 'Rabbi Moshe Isserles and the Study of Science among Polish Rabbis', *Science in Context*, 10 (1997), pp. 571-588; E. Reiner, 'The Attitude of Ashkenazi Society to the New Science in the Sixteenth Century', *ibid.*, pp. 589-603.

8 על רשימותיו של רמ"א, ראה הערה 58 להלן. התייחסותו של רמ"א לפולק נדונה בהרחבה בסמוך להערה זו.

בדורות הסמוכים לו ואחרים רק בדורות אחרונים, לא די שאינם מקלים על חשיפת דמותו, אלא שכדרכם של תארי הפלגה מכסים יותר משהם מגלים. אך גם מבעד לערפלי המיתוס ניתן להבחין כי פולק נתפס כראש וראשון לחכמי פולין, שמו מזוהה עם הישיבה הפולנית, והוא מתואר כשורשו העיקרי של אילן היחס של חכמי פולין, שכל אלו שבאו אחריו אינם אלא ענפיו.⁹

מוצא משפחתו של פולק, לפחות על פי שמו, היה בפולין, אך את מעמדו כתלמיד חכם מופלג כמו גם את סמכותו כפוסק רכש בישיבות אשכנז ובקהילותיה, תחילה כתלמיד ולאחר מכן כמורה, כראש ישיבה. מכל מקום, פעמים אחדות, ובכלל זה גם בתעודה שהוא חתום עליה, הוא מכונה 'פולק אשכנזי', מן הסתם כדי לציין שמוצאו שלו, שלא כמשתמע משם משפחתו, הוא באשכנז ה'היסטורית'. אם מוצא משפחתו אכן היה בפולין, הרי מלבד כשרונותיו היה לפולק יתרון ייחודי וככל הנראה משמעותי: רגליו היו נטועות משני צדיו של גבול שלא פחות ממדיני הוא גם תרבותי: רגלו האחת נטועה בקהילה היהודית המקומית, הפולנית, שהוא מכיר ומודע למסורותיה, ורגלו האחרת — בקהילה האשכנזית-הגרמנית, שאף ששקיעתה כבר מתחילה להאדים את האופק, אין איש החש באיום המתרגש על מעמדה והיא המושלת בכיפה. היא זו הקובעת, הסמכותית והמובילה. פולק יהא זה שיגזור עליה כליה: שמו הוא זה שיסמל בתודעה ההיסטורית של יהודי פולין במאה ה-16 יותר מכול את התמורות שהתחוללו במפנה המאות ה-15 וה-16 בעולם התורה האשכנזי, את הגלות שתיגזר על מרכז התורה האשכנזי מגרמניה לפולין: מפרנקפורט ומוורמס, מנירנברג ומפראג לפוזנן וללובלין, לבריסק דליטא, ובעיקר — לקרקוב.

ייסוד וגלות ירדו כרוכים זה בזה. מרכז חדש נוסד, משמע מרכז ישן שוקע. סיפור הייסוד אינו אלא סיפור נטילת הלפיד מן המרכז הישן והדלקתו שנית במקום אחר. מיתוס המייסד הוא המיתוס שבמרכזו האיש שסיפור חייו הוא העברת הלפיד. כך בדיוק תוארה עלייתו של מרכז התורה הספרדי על חורבותיו של המרכז הבבלי השוקע במאה ה-12 בסיפור ארבעת השבויים.¹⁰ כך התרחשו הדברים גם בסיפור הלא

9 על יעקב פולק, ראה בעיקר: שזח"ה, 'שני ר' יעקב פולק', 'ישרון', ה (תרכ"ה), עמ' קנג-קס; ש.י. פין, 'כנסת ישראל, ורשה תרמ"ו, עמ' 563-564; פ.ה. וטשטיין, 'רבי יעקב פולק ולימוד החילוקים', השלח, ה (תרנ"ט), עמ' 535-543; 'הג"ל', 'לתולדות ישראל וחכמיו בפולין', האשכול, ו (תרס"ט), עמ' 218-222; ט. פרשל, 'עלייתו של ר' יעקב פולק לירושלים', בתוך: י. ישראלי, נ. לאם וי. רפאל (עורכים), ספר היוכל לר"ד סולוביצ'יק, ירושלים תשמ"ד, ב, עמ' תתשכד-תתשכט; N. Brüll, 'Jacob Pollack', *Jahrbücher der Geschichte und Literatur*, 5 (1883), pp. 31-37; M. Bałaban, 'Jakob Pollack, der Baal Chillukim in Krakau, und seine Zeit', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 57 (1913), pp. 59-72, 197-210; idem, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304-1868)*, I, Krakau 1931, pp. 106-118.

10 ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג.ד. כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 46-58. על הסיפור, ראה: G.D. Cohen, 'The Story of the Four Captives', *Proceedings of the American Academy for Jewish Studies*, 29 (1960-1961), pp. 55-151.

כתוב של ייסוד מרכז התורה בפולין, שפולק הוא מייסדו ואשר אנו משחזרים אותו כאן משבריו.

ב

הפרק האשכנזי-הגרמני בכיורגריה של פולק מזוהה באופן מוחלט עם פראג.¹¹ ר' דוד גנז, כרוניקאי ואסטרונום איש פראג, שעשה שנים אחדות מחייו כתלמיד בישיבתו של רמ"א בקרקוב, כתב על פולק בשלהי המאה ה-16 את הדברים האלו: 'ר' יעקב פאלק, הוא הרב הגדול אשר שמעו יצא מסוף העולם ועד סופו. כבר היה ראש ישיבה ואב ב"ד [...] פה ק"ק פראג'.¹² בכל הקטע הארוך שייחד לפולק, התעלם גנז לחלוטין מזיקתו של פולק לקרקוב.¹³ ייתכן אפוא, כי גם בימים שמעמדו של פולק כדמות המעצבת של הלמדנות הפולנית כבר היה מבוסס היטב בקרקוב, עדיין שמר על דימוי מיתי גם בתודעתם של יהודי פראג.

פראג היא המקום שבו חי פולק בשנים שקדמו להתיישבותו בקרקוב. בתקופת ישיבתו בפראג הפך לתלמיד חכם מוכר וסמכותי. באותה עת החלה השפעתו לחרוג הרחק אל מעבר למסגרת המקומית שבה התנהלו חיי היום יום שלו ולהקיף את המרחב האשכנזי כולו. בחייו של פולק היו תחנות נוספות מלבד פראג. כך למשל, בנעוריו הוא למד ככל הנראה בישיבתו של ר' יעקב מרגלית בנירנברג.¹⁴ בטקסט שיצא מתחת ידו, אחד משניים המצויים בידו, הוא רומז לכך ששהה תקופה ארוכה באיטליה והכיר את חכמיה.¹⁵ אך בסופו של דבר העיר המזוהה עם פולק, מלבד קרקוב, יותר מכול, היא פראג. קשה לדעת אם כהונתו כראש ישיבה בפראג היתה הראשונה בקריירה הלמדנית

אשכנזי ראה: ש. צפתמן, בין אשכנז לספרד: לתולדות הסיפור היהודי בימי-הביניים, ירושלים תשנ"ג, בעיקר עמ' 97-111.

11 בלבן (1913) [הערה 9 לעיל], עמ' 200) הטיל תחילה ספק בישיבתו של פולק בפראג, אף שהכיר וציטט את דבריו של דוד גנז, אך בחיבורו הגדול על קרקוב (בלבן, 1931 [שם], עמ' 107), כבר עמד, אמנם בקווים כלליים מאוד, על הפרק הפראגאי בתולדות חייו של פולק. מכל מקום, בתעודה מלכותית פולנית משנת 1522 מכונה פולק במפורש 'דוקטור יעקב, איש פראג' (Doctor Jacob Judeo de Praga). ראה: י. שיפער, די קולטור געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאלטער, ווארשע 1926, עמ' 141.

12 ספר צמח דוד לר' דוד גאנז, מהדורת מ. ברויאר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 138.

13 אך ראה להלן, אחרי הערה 61, על רמיזה שניתן לפרשה כמתייחסת לישיבות פולין המופיעה בקטע זה.

14 בעקבות פסיקה שלו, 'שלא על דעת רבו', נתבע פולק על ידי בעלי דבכו לעלות לקברו של מרגלית ולבקש ממנו מחילה. ראה: שו"ת ר' יהודה מינץ, קרקוב תרמ"ב, סימן יג, דף כה ע"ב. אף שיחסי תלמיד-רבי בין פולק למרגלית רק נרמזים כאן, בחומרים ביוגרפיים הנוגעים לפולק מופיעות כמה וכמה פעמים התייחסויות ליחסים המיוחדים בינו לבין מרגלית. במיוחד חוזרים ומדגשים יחסים אלו בכתבים הנוגעים לפולמוס עם ר' אברהם מינץ הנדון להלן, פרק ה.

15 ש. ווינער, פסק החרם של הרב יעקב פולק, פטרבורג תרנ"ז, עמ' 15 (מצורף לש. ווינער, דעת קדושים, פטרבורג תרנ"ז-תרנ"ח, עם שער ועימוד נפרדים).

שלו, אך בלא ספק היתה החשובה לפי שעה, עד הגיעו לקרקוב. בתקופת שהותו בפראג יצא שמו ברחבי העולם האשכנזי, לא רק בגלל למדנותו המופלגת, אלא לא פחות מכך בגלל פולמוסים ציבוריים שונים שבהם נטל חלק. הידוע והחשוב שבהם היה 'פולמוס המיאון'. בעקבותיו שוב לא יכול היה פולק להישאר בפראג, ודומה שהוא שהביאו בסופו של דבר לקרקוב. בכך בעצם נפתחת התקופה העומדת במוקד דיוננו.¹⁶

פרשת המיאון, המאורע החשוב ביותר בפרק הפראגאי בחייו של פולק, התעוררה בעקבות הכרעה הלכתית שהכריע, הכרעה שלא היתה חפה מנגיעות משפחתיות ואישיות, ושבעקבותיה התייצבו נגדו עיקר חכמי אשכנז. הפולמוס פרץ בפראג באביב שנת רנ"ב, משמע בחודשי אפריל מאי 1492. בהתחשב בזמן שנדרש להעברת ידיעות באותה עת ובהתחשב במרחב העצום שעל פניו התנהל הפולמוס, סביר שהמאורע שגרם לו לפרוץ התרחש כשנה קודם להופעת הכתבים הראשונים הקשורים בו. באותה עת בקירוב התיר פולק לגיסתו אחות אשתו, סולקה אשת ר' דוד צנר ('סענדריש'), 'למאן' לבעלה. מיאון הוא חלק מתקנת חז"ל המאפשרת לאמה או לאחיה של יתומה קטנה להשיאה 'נישואין מדרבנן'. המיאון מאפשר לקטנה, כאשר היתה לנערה, 'למאן', דהיינו להכריז כי אינה רוצה בנישואין אלה, ודי בהכרזתה כדי לבטלם.

במהלך המאה ה-15 פעלו אחדים מחכמי אשכנז לאסור את המיאון, אלא שעד סמוך לימיו של פולק לא נתקנה כל תקנה ברורה שאסרה זאת באופן גורף. רק סמוך לימיו של פולק, ככל הנראה הודות לפעילותו הנמרצת של רבו ר' יעקב מרגלית, הגיעה ההתנגדות למיאון לכלל ניסוח תקנה מפורשת. כמנהג אותם ימים תלו את התקנה בחכמים בני דורות קודמים, ובמקרה זה — בר' מנחם ממירזבורג, חכם אשכנזי בן ראשית המאה ה-15, שהיה מעורב בעבר בניסיונות הראשונים לאסור את המיאון.¹⁷

בעקבות המיאון שנעשה בפני בית דינו של יעקב פולק בפראג, החלה פעילות אינטנסיבית של מתנגדי המיאון. לדברי נכדו של ר' יעקב מרגלית, המומר אנטוניוס מרגריאט [=מרגלית], המעיד על עצמו שנמנה עם מכריו של פולק, 'התפשטה המחלוקת הזאת בין כל חכמי היהודים וכללה את גרמניה, איטליה, הונגריה, בוהמיה ופולין', ומן הידיעות שבידינו אין ספק שדייק בתיאורו.¹⁸ פולק נתבע, באיום של חרם,

16 בלבן סבר שפרשת המיאון התרחשה בקרקוב. ראה: בלבן, 1931 (הערה 9 לעיל), עמ' 108–109. כפי הנראה, המקורות לפרשה זו מן הספרות הרבנית, שמהם עולה בכירור כי הפרשה התרחשה בפראג, לא עמדו לפניו בשלמותם.

17 על סוגיית המיאון במאה ה-15, ראה י. דינרי, 'השתלשלות תקנת המיאון (פעלו של ר' מנחם ממירזבורג)', דיני ישראל, 10–11 (תשמ"א–תשמ"ג), עמ' שיט–שמה.

18 הדברים מופיעים בחיבורו של מרגריאט על ישעיהו נג (Anthonius Margaritha, Der hebrayschen Zungen... wie aus dem heiligen 53 Capittel des... Propheten Esaia..., Wien 1534, pp. 16a–17b). הקטע העוסק בפרשת המיאון מובא בשלמותו בגרמנית, ועיקרו גם בתרגום לעברית, אצל צ. ברוכסון, ר' יעקב מרגלית, עבודת גמר, אוניברסיטת בר אילן תשל"ח, עמ' 57–59.

לבטל את המיאון, ולבחור בין הפרדת בני הזוג בגט או להשיאם מחדש. מכל מקום, לא ניתן היה להחזיר את המצב לקדמותו וודאי שלא להניח לממאנת להינשא לאחר על סמך המיאון. פולק לא חזר בו באף שלב של הפולמוס; הוא עמד על דעתו בזכות המיאון, טען שכך הוא המנהג המקובל, והתיר לגיסתו להתחתן בשנייה ('אבל זיווגן לא היה עולה יפה', כפי שטען ר' שלמה לוריא [המהרש"ל] עשרות שנים לאחר אותו מעשה).¹⁹

מתשובת ר' יהודה מינץ, רבה של פדובה בשלהי המאה ה-15, שהיא המקור העיקרי המתאר את השתלשלות המאורעות, עולה כי מאבק החכמים האשכנזים נגד פולק פרץ פעמיים.²⁰ ההתפרצות הראשונה התרחשה, כנזכר לעיל, באביב 1492, מיד לאחר מעשה המיאון, שעה שפולק כיהן כר"מ ואב"ד בפראג. זמנה של השנייה, זו שאליה מתייחס עיקר תשובתו של מינץ, אינו ברור דיו. היא התחוללה מכל מקום בין השנים 1501–1509 ונראה שסמוך מאוד לשנת 1509, ופולק הוחרם במהלכה. היא קשורה ככל הנראה בנישואיה של סולקה באותה עת. יהיו זמנה ועילתה אשר יהיו, באותה שעה נמצא פולק בקרקוב זה כבר.

מן החומר העומד לרשותנו עד עתה עולה כי ההתנגדות לפולק הקיפה את כל העילית הרבנית האשכנזית של זמנו. הערה בכתב יד בשולי ספר נדפס מראשית המאה ה-16 מספרת על תומך יחיד בפולק, ר' מאיר פפרקורן, תלמיד חכם פראגאי צעיר, שהיה תלוי בו ובחסדיה של חמותו, אמה של סולקה הממאנת. כעבור זמן התנצל פפרקורן על תמיכתו בפולק, שאותה נימק בלחציה של האם עתירת הממון וההשפעה.²¹ מה היה אפוא פשר החזית האחידה שהתייצבה מול פולק? התשובה לכך אינה חד משמעית, אך דומה שפולק אכן ייצג מסורות שלא היו מקובלות בעולם האשכנזי המערבי — הגרמני, הבוהמי, האיטלקי וכיוצא בהם — וכי החזית האחידה שהתארגנה כנגדו מלמדת על היבטים מסוימים של מאבק אליטות. פולק צדק בלא ספק כאשר טען שהמיאון נהג בזמנו; בפולין, מכל מקום, נהג המיאון גם מאוחר יותר.²² עמידתו על זכות הנערה למאן, גם אם היתה לה נגיעה אישית אליו כהיותה גיסתו,

19 ים של שלמה למהרש"ל, שטטין תרכ"ב, יבמות פ"ג, יז, דף סו ע"ג.

20 שו"ת ר' יהודה מינץ (הערה 14 לעיל), סימן יג.

21 'שנת רנ"ב היה המעשה, ר"ף [=ר' יעקב פולק] שפסק שנת[מאן אחות אשתו באנ]ישה ר' דוד סענדריש והכה [!] על קדקדו כל חכמי ישראל בשם מהר"ם ממירזבורג, שאין ממאנין בדורות הללו והחרימו אותו. ור' מאיר פפיקאורן [!] הסכים על ידו ואח"כ נתן התנצלות שעשה משום אשתו ובניו שהיו תפוסים [במאסר] וחמותו של מהרי"ף הית[נה] קרובה למלכות ולא רצ[ת]ה להשתדל בעבורם עד שיסכים עם מהר"י חנ[נ]תנה, גרץ-שפ"ר, דברי ימי ישראל, ז, ורשה תרנ"ח, עמ' 392. מדרך אזכורו של פפרקורן ברשימותיו של רמ"א בסוף ספר יוחסין, קראקא ש"ס-שמ"א, ניתן להניח שהיה תלמידו של פולק (על רשימות אלו, ראה הערה 58 להלן). מאיר פפרקורן נזכר גם ברשומה סתומה בכרוניקה מפראג. שם נאמר כי בחורף רנ"ח (1498) לימד 'הראש' פפרקורן את מסכת בבא קמא 'בעל פה' בקהילת אוכנ [=בודפשט], ראה: א. דוד, כרוניקה עברית מפראג מראשית המאה הי"ז, ירושלים תשמ"ה, עמ' 5, רשומה [9].

22 ראה הגהת רמ"א, שולחן ערוך אבן העזר, סוף סימן קנה.

תאמה אפוא מסורת קיימת, מסורת מזרח-אירופית. ניתן להצביע בנקל על שורה ארוכה של מסורות הלכתיות ייחודיות לקהילה היהודית האשכנזית במזרח — בפולין, שפולק ראה עצמו, בגלל מוצא משפחתו, קשור בהן, מסורות אשר לא היו מקובלות בארצות המערב. בכלל מסורות אלו בולטת קבוצת מסורות בענייני אישות. ייתכן כי פולק ראה עצמו קשור במסורתיה של הקהילה היהודית בפולין, מסורות הפרובינציה שלא תמיד תאמו את מסורות ומנהג המרכז, מנהג אשכנז הקדמון, שנהג בקהילות גרמניה.²³ בין אם טענה זו נכונה בין אם לאו, הנקודה המעניינת באישיותו של פולק היא עמידתו העצמאית ביחס לחכמי דורו, הן בסוגיות הלכתיות כאלו שנידונו עתה, הן בסוגיות אחרות ששמו נקשר בהן. אלו יידונו בפרק הבא, הפרק הקרקובאי בחייו של פולק.

ג

המעבר מן המרכזים האשכנזיים המסורתיים, כדוגמת בירת בוהמיה, למרכזים העירוניים במזרח, כדוגמת קרקוב, המיוצג כאן בהגירתה של משפחה נכבדת, עתירת הון ומלומדת, אינו זקוק להסבר. באותן שנים עשו יהודים רבים בני שכבות חברתיות שונות את דרכם מאשכנז למזרח: לפולין גדול, לפולין קטן, לרייסן ולליטא. למעשה זה מאות בשנים, לפחות למן המאה ה-13, ויותר מכך — מאז מאורעות המוות השחור באמצע המאה ה-14, נדדו יהודים מן המערב הגרמני למזרח הסלבי, אלא שבתוך גלי ההגירה האלו נפקד מקומם של תלמידי החכמים המובהקים, ידועי השם, כאלו שתורתם מועתקת ל'גיליונות', לשולי הדף של הספרים הקנוניים של בית המדרש האשכנזי על ידי תלמידי ישיבה חרוצים. עד למפנה המאות ה-15 וה-16 לא צמחה אפוא בקהילות פולין הנהגה דתית שהשפעתה מגעת אל מחוץ לתחומיה הגיאוגרפיים של המדינה, גם איננו יודעים על כל יצירה ספרותית דתית, הלכתית או אחרת, שנכתבה בתחומי פולין באותה עת.²⁴ ההגירה למזרח סחפה בראשיתה

23 סוגיית ההלכה הפולנית הייחודית בתקופה זו עדיין לא נחקרה די הצורך, ואני מקווה לעסוק בה בעתיד. לעניינינו החומרים העיקריים נוגעים לענייני סבלונות, טקסי נישואין ובעיקר מנהגים שונים בענייני גיטין.

24 אחד היה ר' ירוחם פישל ב"ר שלמה, מעתיק ששהה בין השנים רכ"ה-רכ"ז (1465-1467) בסנדומיץ' (צוזמיר). בסופה של שנת 1467 הוא נמצא בירוסלב, ובשנת 1490 — בהרובישוב. בכל אחד מן המקומות הללו הוא השלים העתקת חיבורים או קבצי חיבורים פילוסופיים, שמקור רובם בפראג. ראה: א. קופפר, 'לדמות התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד-הט"ו', תרכ"ן, מב (תשל"ג), עמ' 113-147, ובעיקר עמ' 130-131. לדעת קופפר, 'דבר אחד ברור, העתקת ספרי פילוסופיה בעיירות הנזכרות מעידה, כי היו החיבורים הללו מבוקשים באותו הזמן על ידי חכמי ישראל שגרו במקומות הללו'. אולם היעדרן של ידיעות נוספות שיחזקו מסקנה גורפת שכזו, ומציאותן של ידיעות הניתנות להתפרש בדרך שונה, מביאה אותי להסתפק לפי שעה במסקנות צנועות מעט יותר. מדובר בסופר, מקצוע שבועליו השתייך בדרך כלל לשכבות הביניים של העילית האינטלקטואלית, שכבה הקרובה מאוד במעמדה הכלכלי לשכבה החברתית שאנו מוצאים בפולין זה כבר. נוכחותו של אדם במעמדו אינה מלמדת עדיין על קיומה של

בעיקר את השכבות הנמוכות של החברה היהודית האשכנזית, כאלו שביטויין בספרות דל.

ברבע האחרון של המאה ה-15 חל שינוי סטרוקטורלי עמוק בהרכב החברתי של המהגרים האשכנזים לפולין. מאותה עת נמנו עם המהגרים בני השכבות הגבוהות של הקהילות באשכנז — בעלי הון גדולים שעקרו ממחוזותיה השונים של אשכנז ובעיקר מן המזרחיים שבהם — ברנדנבורג, שלזיה ובוהמיה — ותלמידי חכמים מן השורות הראשונות, כאלו שזכרם בא בספרות ההלכה בת התקופה. עיקרו של התהליך הנזכר נמשך לפחות עד לסופו של הרבע הראשון של המאה ה-16, והוא קשור ישירות בשקיעת מעמד הכלכלי של יהודי גרמניה, בדחיקת בעלי ההון היהודים מעסקי האשראי הגדולים בערים הגרמניות ובעיקר בגירושי היהודים מן הערים הגרמניות, שהתנהלו במשך כל המאה ה-15 ובמחצית הראשונה של המאה ה-16. בשלהי המאה ה-15 החלו אפוא לנוע מזרחה דמויות מן המעמד החברתי והתרבותי המקביל לזה של פולק, אך כל הידועים בשמם התיישבו בפולין גדול, בפוזנא.²⁵ פולק עצמו הוא מראשוני תלמידי החכמים הנזכרים בשמם בפולין, והראשון בפולין קטן. לא רק כשרונותיו יוצאי הדופן העניקו לפולק את המעמד המיתי לו זכה; מסתבר אפוא כי גם הנסיבות החברתיות והכלכליות הצטרפו ליצירת דימוי ה'מייסד', אבי הישיבה הפולנית, שדבק בו.

התבססותה בקרקוב של שכבה חברתית ספוגת התרבות האשכנזית בת הזמן, האמונה על מסגרות הקהילה האשכנזיות והקשורה במרכזים האשכנזיים השונים, כרוכה בהתיישבותם בקרקוב, במחצית הראשונה של המאה ה-16, של יהודים אשכנזים ובעיקר של יוצאי פראג וקהילות אחרות בבוהמיה, שהשתייכו בארצות מוצאם לשכבות החברתיות המקבילות. השפעתם של יהודים אלו על חיי הקהילה בעיר הגיעה לשיאה בעשור השני של המאה ה-16.

ציבור המהגרים הלך והתגבש בקרקוב סביב הגרעין של יהודי בוהמיה בדפוסים תרבותיים וחברתיים ששמרו על ייחודו. בעקבות זאת תבעה לעצמה קהילת המהגרים האשכנזית החדשה את חלקה בהנהגת הקהילה ומוסדותיה, תביעה שהביאה לעימות קשה עם הנהגת הקהילה המקומית, הפולנית, והתבררה בפני רשויות המשפט המקומיות בשנת 1519.²⁶

שכבה חברתית צורכת ספרות גבוהה; היא מלמדת על עצמה בלבד. יש לזכור כי בכל העתקותיו של ירוחם פישל אין רמז ליצירה ספרותית, אפילו ברמה של הערה בשולי הדף, שמקורה בחכם שמוצאו מפולין.

25 י.י. יובל, חכמים בדורם — המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 377–384 (על פוזנא), וראה מפתח בערכים: דוד שפרינץ, משה מהאלה, משה מינץ, פוזנא, פולין.

26 התעודות שעליהן מבוסס שחזור העימות הזה, ראה: S. Bershadskii (ed.), *Russko-Yevreiskiy Archiv — Dokumenty i Materialy dlia Istorii Yevreev Ve Rosii*, III, St. Peterburg 1908,

המחלוקת בין שתי הקהילות, המקומית והבוהמית, נסבה על השליטה בבית הכנסת הישן ('אלטשול') שבשכונת היהודים בקז'ימייז'. מתברר כי קהילת המהגרים הצעירה ביקשה למנות לעצמה רב, שזכויותיו יושוו לאלו של רב הקהילה המקומית הפולנית הוותיקה, ואשר יפעל בבית הכנסת לצדו, דבר שהקהילה המקומית ביקשה למנוע. דומה שעיקר התביעה נועדה למנוע בעד פעולתו של רב בוהמי מסוים שכבר פעל ('דרש') בבית הכנסת זה שלוש שנים, אלא שלא מונה ולא נבחר, שלא כמו רב הקהילה הוותיקה, על כן נתבע המלך לסלקו מבית הכנסת. תביעתה של הקהילה הוותיקה נדחתה ומינויו של הרב הבוהמי וזכותו לפעול בבית הכנסת אושרו. מלבד זאת קבע המלך כי יש לחלק את הקהילה בין שני הרבנים, ר' פרץ, רב הקהילה הבוהמית,²⁷ ור' אשל למל, רבה של הקהילה הפולנית.²⁸ כעבור כחצי שנה חזר המלך

154–150, pp. 121–122, nos. פרשה זו נתבררה היטב במחקריו של מאיר בלבן (ראה: בלבן, 1913 [הערה 9 לעיל], עמ' 202–203; בלבן, 1931 [שם], עמ' 110–112). לאחרונה שב אדם טלר ודן בפרשה זו אגב דיון במעמד הרבנות המקומית בפולין במאה ה-16, והאיר אותה מנקודת ראות חדשה ומעניינת. ראה: A. Teller, 'The Laicization of Early Modern Jewish Society: The Development of the Polish Communal Rabbinate in the 16th Century', in: M. Graetz (ed.), *Schöpferische Momente des europäischen Judentums*, Heidelberg 2000, pp. 341–342.

27 ר' פרץ, רבה של הקהילה הבוהמית, הוא דמות עלומה שלא הותירה אותותיה בספרות. הוא נזכר בספרות הרבנית ככל הידוע לי פעם אחת בלבד, אך בהקשר מעניין בהחלט לעניינו של מאמר זה, בהקשר של היחסים ההיררכיים בינו לבין פולק: 'מצאתי: מהר"י פולק שלח גט אחד לקהלת פראג, ושם צפורה מלא כו"ו אף על פי שצפרה כתיב חסר בתורה. ומהר"ר פרץ היה מסדר הגט על ידי אותו שליח, ומהר"י פולק נתן טעם לדבריו לפי שהעולם קורים אותה צפורה מלא' (זכרון משה לר' משה ליפשיץ, לובלין שצ"ו. מובא בספר ברכת המים לר' מיכל ר' יוזפס, וינה תרכ"ב, דף מו ע"א). פולק בסיפור זה הוא האחראי לשליחת הגט מקרקוב לפראג, כלומר האחראי לכשרותו, ואילו ר' פרץ הוא מסדר הגט הפועל תחתיו. ניתן, ויש הטוענים שראוי, לכתוב את השם על פי הכתיב המקראי שלו, אך פולק מכריע בעד האפשרות השנייה, דהיינו לכתוב על פי הכתיב הרווח, וטעמיו עמו, ופרץ פועל בדרכו. ההיררכיה בין השניים ברורה היטב. פולק הוא בעל האחריות המיניסטריאלית ואילו פרץ פועל כחלק מן האדמיניסטרציה שלו. תפיסתו של פולק, כי יש ללכת על פי ההיגוי והכתיב המקובלים ולא על פי הכתיב המקראי, דהיינו על פי כלל טהרני פוריסטי, חוזרת על עצמה במקומות נוספים ואין כאן המקום להאריך. ייתכן כי פרץ נזכר שוב בענייני גיטין בקרקוב, אלא שבכתב יד אחד מופיעים בהקשר זה ראשי התיבות 'מהר"ף', כלומר ר' פרץ, ובאחר — 'מהר"ף', כלומר פולק.

28 ר' אשר למל, רבה של הקהילה המקומית, שלא כעמיתו ר' פרץ, ידוע היטב. הוא היה סבו של מהר"ם מלובלין, הכותב עליו במכתב לר' שבתי הסופר מפרימיסלא, בזה הלשון: 'וכן מצאתי בדברי אבי זקני המקובל האחרון, החסיד, מהר"ר אשר זצ"ל, אשר הוא היה אב ב"ד בעיר ואם בישראל קהל קודש קרא"קא בדור שלפנינו וחיבר ספר אחד קדוש על סודות התפילות והברכות ונקרא עמ"ק הברכה, ומרוב קדושתו לא הביאו לבית הדפוס כי כן ראוי שכל ספר קדוש כזה לא יובא לבית הדפוס, שלא יבאו להשתמש בו בני אדם שאינם כדאים לר'. הוא גם מצטט באריכות מן הספר. ראה: שו"ת מהר"ם, ורשה תרמ"ה, סימן פג, דף לו ע"ב (והשווה לדברי ר' ישראל בן שלום שכנא, המסביר מדוע אביו ור' יעקב פולק לא כתבו ספרים, להלן, ליד הערה 52). הרמ"א אף הוא מצטט מן הספר, ראה: תורת העולה, למברג תרי"ח, ח"ג, פ"ד, דף ד ע"א. האזכור האחרון של הספר הוא של ר' גדליה בנו של מהר"ם מלובלין, שהוציא לאור את ספר השו"ת שלו, הנזכר לעיל. הוא מספר כי מצא את הספר באמתחת אביו, וכי בדעתו להדפיסו. הוא גם

ודן בתביעת הקהילה המקומית, אלא שאז קיבל את תביעתה למנוע את כניסת הרב הבוהמי וסיעתו לבית הכנסת. חלוקת בית הכנסת בין שני הרבנים בוטלה, ובעלותה של הקהילה הפולנית על מבנה בית הכנסת הישן הוכרה במלואה.

הקהילה הוותיקה בקרקוב עמדה אפוא בראשית המאה ה-16 בלחץ כבד של המהגרים החדשים שהתבטא בערעור מעמדה של הנהגתה ובהשתלטות הדרגתית על רכושיה. יש להניח שכוחם של יהודי בוהמיה, שהיו מהם שעמדו בקשרי עסקים עם החצר הפולנית, עמד להם להשיג הכרה בקהילתם, אך כוחם לא יכול היה לעמוד להם במאבק הבעלות על בית הכנסת.

המאמצים הבדלניים של היהודים הבוהמים בקרקוב לשמור על מסגרת קהילתית משל עצמם, ניסיונותיהם להשתלט על מוסדות הקהילה הוותיקה ופעולתו של רב בוהמי בתוך בית הכנסת הישן מלמדים היטב על תחושת העליונות התרבותית שאפיינה את הציבור הנזכר.

תהליכים אלו הביאו בסופו של דבר להתבססותה של שכבה חברתית בעלת מאפיינים אשכנזיים בקרקוב. קיומה של שכבה זו איפשר כעבור דור את קיומה של קבוצת עילית למדנית בדומה לזו שהתקיימה בקהילות אשכנז הוותיקות ואת הפיכתה של פולין למרכז תורה. קיומה גם איפשר מוביליות תרבותית, שהתבטאה בתלמידים ההולכים מהכא להתם ומהתם להכא, ובשאלות ותשובות העוברות בין מרכזי התורה השונים והמעידות על הכרת השואל בכוחו של המשיב. משנוצרה, הביאה מערכת יחסים זו גם למוביליות של ספרים, מסורות ומנהגים מן המערב למזרח ובמהירות, ועוד בתקופה הנדונה כאן, גם מן המזרח למערב.

פעולתו של פולק בקרקוב וההד שנודע לה באשכנז ובמרכזים שבפזורה שמחוצה לה היו פרי ההוויה החדשה שנוצרה בקהילות פולין במפנה המאות ה-15 וה-16 ואשר התרחשה והתפתחה בתוך השכבה החברתית שצמיחתה תוארה לעיל.

ד

פולק הגיע לקרקוב בין שנת 1492, השנה שבה נקלע לפרשת המיאון בפראג, ושנת 1495, השנה שבה נזכר שמו לראשונה בקרקוב כאחד ממנהיגי הקהילה.²⁹ פולק לא הגיע לחלל ריק. בקרקוב הצטרף למשפחת אישתו, שחלקה לפחות עשה את הדרך מפראג לקרקוב שנים ספורות לפניו, עוד קודם לשנת 1489. רחל ('רשקה', Raszka, Racca), אמה של אסתר אישתו של פולק, היתה אלמנה עשירה מפראג, שהיו

מספר כי ר' אשר קבור בקרקוב וקברו ידוע. אשר למל היה גיסו של פולק; אישתו היתה בתה של רחל פישל (Ossar Rachle generum), וממילא — אחות אישתו של פולק.
29 ראה הערה 31 להלן.

לה מהלכים ברשויות השלטון שם. למן שנת 1489 נזכרת רשקה בתעודות ארכיוניות בקרקוב כאישתו של משה פישל, חוכר מסים וסוחר שהיה מקורב לחצרות המלכים יאן אולברכט ואלכסנדר בקרקוב ואשר פעילותו הכלכלית נזכרת בתעודות ארכיוניות עד שנת 1503. רחל הגיעה כאמור לקרקוב סמוך לשנת 1489, ככל הנראה על מנת להינשא בנישואין שניים למשה פישל, והפכה עד מהרה לאשת הכספים של המלכה האם אליז'ביטה, אשת קז'ימיר' ה-IV. במועד לא ידוע, מכל מקום קודם לשנת 1492, היא השיאה בפראג את בתה הקטנה סולקה לר' דוד צנר, בן למשפחת תלמידי חכמים נכבדת, וזו, כזכור, כעבור זמן לא רב, כנראה בשנת רנ"א (1491), מיאנה לבעלה; את זאת היא עשתה בהדרכתו של פולק, כך לפחות לפי טענת מתנגדיו. ייתכן אפוא שעזיבתה של האם את פראג בדרכה לקרקוב היא המסבירה בין השאר את נישואי הבוסר של בתה הקטנה סולקה בפראג, שנסתיימו לבסוף בצורה דרמטית כל כך.³⁰

פולק נזכר לראשונה בקרקוב בתעודה משנת 1495 המספרת על מאסרו, יחד עם שאר מנהיגי הקהילה, במהלכם של מאורעות שפגעו ביהודי העיר באותה שנה, אותם מאורעות שהביאו בסופו של דבר לגירוש היהודים מקרקוב ולהתיישבותם בקז'ימיר' הסמוכה.³¹

ב-4 באפריל 1501 קיבל פולק מהמלך אלכסנדר היגילוני פריבילגיה שפטרה אותו מתשלום מסים למשך שנתיים.³² פריבילגיות כאלו ניתנו בדרך כלל לאנשים שעמדו בקשרי מסחר או כספים עם החצר: חוכרי מס, מלווים גדולים או ספקי חצר. עיקרו של הפטור היה בשחרור מקבל הפריבילגיה מהסדרי המס שבין הקורפורציה שאליה השתייך, במקרה זה הקהילה, לאוצר המלכותי, והמרתם בהסדרים ייחודיים

30 סדר הדברים המתואר כאן שונה מזה המתואר על ידי בלבן (1931 [הערה 9 לעיל], עמ' 107). לדעתו היו שתי האחיות, אסתר אישתו של פולק וסולקה הממאנת, בנותיהם של משה ורחל פישל. אך אם משה פישל היה בחיים בשנת 1503, אמה של סולקה או אחיה לא היו יכולים להשיאה לאיש קודם לשנת 1492, ורק אם קידושיה נערכו בדרך זו, ניתן היה להתירם על ידי מיאון באותה שנה; התרת נישואין על ידי מיאון — ולא על ידי גט — מלמדת בדרך כלל על יתמותה של הממאנת מאב. ידועים אמנם מקרים נדירים של השאת קטנה בחיי אביה שעה שהאב במרחקים, אך פעילותו של משה פישל אינה מצדיקה את השאת בתו שלא בידיעתו. יתר על כן, אם היתה פרשת המיאון מתרחשת בחיי אבי הממאנת, ניתן היה לצפות שהכוחניות שמייחס פפרקורן לאם היתה מיוחסת גם לו, שכן פישל היה אדם רב כוח והשפעה לא פחות מרשקה. יתר על כן, בתעודה מיום ה-4 ביוני 1507, שעניינה איסור יציאה מן העיר שהוציא הוויבודה של קרקוב לקבוצה בת חמישה עשר יהודים, נזכרת סולקה כ'בת אשת משה' (Sulka filia Moyżeszowa), ולא כבת משה. בתעודה זו נזכרת גם 'רחל בת מרדכי' (Rachel Markova filia), שסביר שהיא רשקה אישתו של משה פישל ואמה של סולקה. ייתכן כי ניסיון יציאתה של סולקה (ואולי אף של אמה) קשור בנישואיה בשנייה או בתגובות לנישואיה. תגובות אלו אילצו גם את פולק לעזוב את העיר. אפשר על כן שסולקה נישאה שנית בשנת 1509, ואז גם הגיע העימות עם פולק ועם משפחת פישל לשיאו, ובמהלכו גם קיבל פולק את כתב ההגנה המלכותי. המאורעות התרחשו בעקבות דליקה שפרצה סמוך לרחוב היהודים ואשר היהודים הואשמו באחריות לה. ראה: בלבן, 1913 (הערה 9 לעיל), עמ' 66–67; בלבן, 1931 (שם), עמ' 62–63.

32 בלבן (1931), עמ' 107.

בינו לאוצר. דומה שהפריבילגיה קשורה יותר בעסקיו של פולק, או אולי בעסקיה של משפחת פישל. מכל מקום, קשה ללמוד ממנה על מעמדו בקהילה.

ב-21 ביוני 1503 העניק המלך אלכסנדר היגילוני לר' יעקב פולק כתב מינוי ל'רב היהודים'.³³ זהו כתב הרבנות המלכותי הקדום ביותר שנמסר בפולין. הסמכות שניתנה בידי היא 'ליישוב [...] סכסוכים [...]', להסיר כל ריב, לתקן המעוות, להיטיב המידות ולמלא, לפי רצונו רב-החסד, תפקידים אחרים הקשורים במשרת הרב. אין מדובר כאן במינויו של פולק לרבה של קרקוב; משפט המפתח הוא הפנייה ל'יהודים בכלל ובפרט [ל'יהודים] היושבים בערינו ובעיירותינו וכן לאלה השוכנים בערים ובעיירות של יועצינו הדתיים והחילוניים ושל אחרים הנתונים למרותנו'. זו פנייה ליחידה מנהלית שבתוכה מתקיימות ערים ועיירות שהן רכוש המלך, ואחרות שהן בידי אצילים או בידי הכנסייה. הגדרה זו מתאימה לגליל, כמו גם לממלכה כולה, אך נראה כי היה זה מינוי לרב גליל, כלומר לרב מדינת פולין קטן, שכן כל כתבי המינוי המאוחרים שבידינו מתייחסים לרב גליל. עם זאת, אין בכך כדי לשלול לחלוטין את האפשרות שבשלב מוקדם של עיצוב מוסדות ההנהגה הקהילתיים בפולין נעשה ניסיון להעניק לרב הממונה מטעם המלכות סמכות ארצית, ניסיון ששוב לא חזרו עליו.

'רב היהודים' פועל בעיקר בתחום שבין השלטונות לקהילה ולא בתחום שבינו לקהילתו. זו משמעות המשפט '[...] ולמלא, לפי רצונו רב-החסד, תפקידים אחרים הקשורים במשרת הרב', המופיע בכתב המינוי. השלטונות נזקקו לרב לצורך חיזוק אמצעי הכפייה שבידם באמצעות סנקציית החרם שעמדה לרשותו של הרב בתחומי הקהילה היהודית. יש אפוא קשר ממשי בין תפקיד רב היהודים לזה של גובי המס הגליליים שמונו באותה עת. 'רב היהודים' ממלא את התפקיד שאותו ימלאו כעבור יותר משנות דור, עם גידולה של הקהילה היהודית ועם התגוונות והתפתחות מוסדות ההנהגה שלה, ועדי המדינה (או הגליל). כוחם של הוועדים היה רב מכוחו של רב הגליל, ועם התארגנות הוועדים הפך רב הגליל לחלק מהנהגת הוועד הגלילי. הוועדים פעלו בעזרת שני נושאי תפקידים, האחד 'חילוני' והאחר דתי — פרנסים ורבנים — צמד תפקידים שירש מבחינות מסוימות את צמד התפקידים הקדום: רב היהודים וחוכר מס היהודים. תפקיד 'רב היהודים' הוא אפוא השלב העוברי, המוקדם, בתהליך התהוות מוסדות האוטונומיה היהודית; כל המוסדות שיתהוו עד לשלהי המאה ה-16, וועד ארבע ארצות בכללם, מתפתחים מתפקיד זה. סביר שבמהלך המאה, לנוכח גידולה של הקהילה היהודית והתרחבות האדמיניסטרציה שנדרשה לטפל בקשריה עם המדינה, הלך והתקשה 'רב היהודים' יותר ויותר למלא את תפקידו, ועל כן הוחלף בהדרגה במוסדות אחרים.

מינוי רבנים על ידי הרשות אינו תופעה ייחודית לפולין של המאה ה-16. מינויו של

33 כתב המינוי התפרסם במלואו על ידי בלבן, 1931 (הערה 9 לעיל), עמ' 107–108. וראה תרגום עברי, להלן: 'רחוב היהודים בקרקוב: מקורות ומבואות', תעודה ד.

פולק, ומאוחר יותר מינוים של רבנים אחרים, דומה למינויו של רב הגליל הגרמני, פונקציה אדמיניסטרטיבית שהתקיימה בקהילה היהודית האשכנזית לפחות למן המאה ה-14 ולאורך כל המאה ה-15.³⁴ כפי שעולה מדמותו של פולק הוענק המינוי המלכותי לרבנים הממונים בזכות מעמדם בקהילות, מעמד שנרכש בתהליכים הפנימיים המקובלים בחברה היהודית, הנשען על ייחוס, עושר ובעיקר על למדנות מוכחת וידועה לשם. אך פרשת המיאון המשיכה לרדוף את פולק גם בקרקוב. ב-2 באוגוסט 1509 העניק לו המלך זיגיסמונד ה-1 ('הזקן') כתב הגנה בעקבות 'פשע שנעשה לו [לפולק] ואשר בגללו נאלץ היה לברוח מקרקוב'.³⁵ תוקף הכתב היה לשנה אחת, ובמשך הזמן הזה נאסר על כל אדם, מלבד המלך עצמו, לפגוע בו, לדון אותו או להענישו. הדעת נותנת שמטרת כתב ההגנה היתה להפקיע את מקבלו מן השיפוט הקהילתי, והסיבה הנראית לעין לכך היא הצורך שהתעורר לאפשר לפולק לחמוק מחרם, סנקציה שכאשר הופעלה, לא פולק ואפילו לא המלך לא יכלו להתעלם ממנה. אף שלשון התעודה לא מסגירה את המאורעות המסתתרים מאחוריה, יש להניח שהיא קשורה בהתפרצותה של פרשת המיאון מחדש ובתסיסה שהתעוררה בקרקוב כנגד משפחת פישל עקב נישואיה של סולקה בשנת 1509 בקירוב, למרות תביעתם של ר' יעקב מרגלית (שכבר נפטר אותה שעה מן העולם) ובני חוגו שלא להשיאה בלא גט. מדבריו של יהודה מינץ שנידונו לעיל עולה כי על פולק הוטל חרם באותה עת. כך גם עולה מדבריו של אנטוניוס מרגריא המספר על רדיפות קשות שפולק ומשפחתו נרדפו בעקבות נישואי הצעירה.³⁶ הפקעת פולק ממשפט הקהילה והעמדתו תחת חסות המלך היתה הדרך היחידה להתמודד עם החרם.

זיקתו של כתב ההגנה להתרחשויות בקרקוב נרמזת כבר מכותרתו: 'כתב הגנה ליהודי יעקב רב היהודים [...] שניתן על פי תנאים מסוימים'. פרטי המאורעות אינם

34 יובל (הערה 25 לעיל), עמ' 149–151 ובעיקר עמ' 157–163. בעבר ראו חוקרים במינוי רבנים על ידי המלכות אות למפנה לרעה במעמדה של הקהילה היהודית והתערבות המלכות בענייניה, ראה: צ. גרץ, דברי ימי ישראל (תרגום שפ"ר), ו, ורשה תרנ"ח, עמ' 107–110; מ. גידמן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, ג, ורשה תרנ"ט, עמ' 24–27. ובפולין: בלבן, 1931 (הערה 9 לעיל) עמ' 114–116. ויתור המלכות על זכותה למנות את רב המדינה בפולין גדול בשנת 1551 התפרש אפוא כפרי התנגדות הקהילות, ראה: ח.ה. בן ששון, 'ועדי הארצות שבמזרח אירופה', רצף ותמורה, תל אביב תשמ"ד, עמ' 239. אך למעשה אין בידינו כל עדות להתנגדות הקהילות למינוים של רבנים; להיפך, כל הרבנים הממונים הידועים עד עתה היו מקובלים כתלמידי חכמים בולטים בעירם, וזכותו של המלך למנותם לא נוצלה על מנת להכניס את מי שאינו ראוי. בכלל הרבנים האלו יש למנות את פולק עצמו, את ר' שלום שכנא, את ר' שמואל מרגלית ואולי אף את רמ"א עצמו בפולין קטן. רבנים אלו צמחו מתוך שכבת הלמדנות בפולין או באשכנז ותפסו את מקומם בלא כל קשר למינוים על ידי המלכות. על שאלת הרבנות הקהילתית, ראה עתה: Teller (above, note 26), pp. 341–349.

35 Bershadskii (above, note 26), no. 63, pp. 90–91.

36 ראה את דברי מרגריא, הערה 38 להלן, וראה הערה 18 לעיל.

נזכרים בגוף המכתב, אך נאמר בו כי 'יעקב רב היהודים [...] בשל האשמה בדבר פשע נתעב כלשהו נעדר ממלכותנו, ואף עתה איננו'. הענקת הפריבילגיה באה אפוא —

על מנת שישוּב אל מלכותנו וישהה עם בני ביתו הן בעירנו קרקוב, הן בכל מקום מן המקומות שירצה ויפעל באופן חופשי בענייני רבנותו ויצדיק את עצמו בעניין הפשע ההוא, אם מישהו יטען כנגדו.³⁷

מרגריטא מציין במפורש את התערבות השלטונות בקרקוב ומוסיף כי התערבותם פגעה קשה בשני הצדדים. מתוך דבריו נראה כי בקרקוב התנהל מאבק חריף כנגד משפחת פישל, וכמובן גם נגד פולק עצמו, שנתפס, ובדין, כאחראי למיאונה של סולקה, והוא אף מזכיר שיר לעג שנתחבר כנגד סולקה ומשפחתה. ההתנגדות לפולק ולקרוביו חרגה אפוא מן התחום המצומצם שבין דיינים לבין עצמם וגלשה אל רחוב היהודים בקרקוב.³⁸

לא ידוע כמה זמן נמשכו המאורעות האלה בקרקוב. מרגריטא מספר כי המחלוקת בפרשה זו נמשכה 'עד היום', מועד שקשה להגדירו אך מלמד שאין המדובר בהתפרצות קצרה ששככה, אלא במאורע שנמשך לאורך זמן וערער את מעמדם של פולק, של חותנתו העשירה ושל הקשורים בהם. ייתכן כי דבריו של מרגריטא מספקים פתרון חלקי ליריעה שתומה שנתפרסמה זה כבר ועדיין לא נתבארה כראוי. בשנת 1514 ציווה המלך זיגמונט ה-I על ר' משה רוסקוביץ, רבה של בריסק המוכר רק מתעודה זו, להפר את אירוסי בתו עם בנו של הרב של קרקוב, שגורש מפולין בגלל מעשה שעשה. על פי המועד, קשה שלא לקשר ידיעה זו למאורעות שהתרחשו בקרקוב סביב פרשת המיאון ובעיקר לשימוש בנשק החרם שנלווה אליהם. אם אכן זהו פירושה של התעודה, נאלץ פולק, בפקודת המלך, לעזוב את קרקוב בתאריך כלשהו בין השנים 1509 ו-1514.³⁹ מכל מקום בשנת 1522 נמצא פולק בקרקוב.

37 הערה 35 לעיל.

38 לדבריו של מרגריטא הסכימו הצדדים הנצים בפרשת המיאון להגיש את טענותיהם בפני 'זה שנקרא נשיא של כבל, אשר הוא האדון של כבל' (von Babilonia), כלומר בפני הנשיא בבגדר. הליך זה, ככל שהוא מוזר, מוכר לפחות מעוד מקרה אחד (ראה: א. ריינר, 'בין אשכנז לירושלים — חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר "המוות השחור"', שלם — מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה, ד [תשמ"ד], עמ' 49–50, והערה 85 שם). מכל מקום, לדברי מרגריטא, סולקה נישאה במהלך שהותו של השליח בדרכו ולא המתינה להכרעת הנשיא, דבר שאם נקבל אותו כפשוטו יכול היה לבדו לחולל סערה, כפי שמתאר אותה מרגריטא: 'כאשר הציר היה מחוץ למדינה נישאה אותה סולקה לחתנה האהוב והצעיר, שהיה מבריסק דליטא, בלחצם של חבריה ור' יעקב פולק הנ"ל. מהסולקה הוּו וסיפורה עשו היהודים מקרקוב אפילו שיר לעג, ובגלל השיר הזה נעשה מחלוקת וריב בין יהודי קרקוב שבגללו נענשו שני הצדדים בהרבה אלפי זהובים לשלטון הנוצרי. מחלוקת ועוינות אלו מרחפת עוד היום אצל יהודי קרקוב'. מרגריטא (הערה 18 לעיל).

39 *Acta Tomiciana Poznan*, III, Kórnik 1853, no. 313, p. 242 לראשונה הצביע על תעודה

אפריל 1522 היה חודש סוער במיוחד בחייו של פולק. המאורעות שאליהם נקלע במהלכו הביאו בסופו של דבר את הקץ על שהייתו בקרקוב ונראה כי גם על מגוריו בפולין בכלל.

ב-2 באפריל 1522 הוענק לפולק כתב הגנה הקשור ככל הנראה בתפקידו כרב היהודים. המסמך מאשר את הנאמר בכתב המינוי מ-1503 באשר לתחום סמכותו כרב היהודים, ומלמד גם על משך כהונתו של פולק בתפקיד. בשנת 1522 היה אפוא פולק שוב בתפקידו בפולין קטן, תפקיד בו החזיק לסירוגין משנת 1503 עד שנת 1522.⁴⁰ כתב ההגנה מאפשר לנושא חופש פעולה מלא —

בקרקוב ובשאר הערים, ערי המבצר, הכפרים ושאר מקומות מלכותנו ומקומות האדונים שלנו לבצע את כל הדברים הנוגעים לתפקידו כרב, לעזוב את הערים והמקומות האמורים כשיעלה רצון מלפניו, לפעול באורח חופשי בין היהודים, וללא מכשול מצד שום איש, ובהגנת מלכותנו על כל ענייניו שיהיו שלמים בכל מקום ומקום.⁴¹

העילה להוצאת כתב ההגנה בתאריך הנזכר אינה נרמזת בתוכו; ניסוחו הסתמי גם אינו מרמז לסכנה או לאיום המרחפים על ראש מקבלו. ייתכן כי הענקת כתב ההגנה, שתוקפו היה לשנה אחת, היתה חלק מפרוצדורה שגרתית שנלוותה לכתב המינוי לרב הגליל; ייתכן גם כי הוא ניתן לרגל חזרתו של פולק לתפקידו אחרי תקופה שבה נמנע ממנו להחזיק בו. מאידך, אפשר גם שהוא קשור בפרשה אחרת לגמרי, שהחלה להתגלגל ימים ספורים לאחר מכן.

רופאה של המלכה בונה בקרקוב היה כירורג יהודי ממוצא איטלקי, בשם שמואל בן משולם, שעמד בקשרי מסחר עם משה וקלרה, זוג סוחרים יהודים מן הקהילה.⁴²

זו א.א. הרכבי במאמר בעיתון היהודי-הרוסי ווסחוד, 1848, מס' 1. וראה א.ל. פיינשטיין, עיר תהלה, ורשה תרמ"ו, עמ' 20–21, שהשתמש בדיעה זו, על פי הרכבי, לרשימות רבני העיר בריסק שבספרו. לאחרונה הצביע על ידיעה זו טלר (Teller [above, note 26], p. 338, note 20) והעלה את האפשרות שהמדובר הוא אכן בפולק.

40 בהסתמך על כתב ההגנה שהוענק לפולק עוד בשנת 1509 (הערה 35 לעיל), שחזר בלבן את גלגולי כהונתו של פולק ברכנות בדרך שונה מזו המתוארת כאן. לדעתו שימש פולק ברכנות עד לשנת 1509 בלבד. באותה שנה עזב את פולין בעל כורחו, ומששב כעבור זמן לא חזר לכהן כרבה של קרקוב אלא שימש ראש ישיבה בלבד. פירושו של בלבן נשען במידה רבה על אי הבהירות שבהגדרת שתי המשרות: רב הגליל (או רב המדינה) ורב הקהילה. על כן, מתוך שידע על קיומם של רבנים מקומיים בקרקוב בשנת 1519 (ליד הערה 26 לעיל), הסיק כאילו באותה שנה כבר לא שימש פולק כרב. אך פולק לא שימש מעולם כרבה של קרקוב או של אחת מקהילותיה. כתב המינוי משנת 1503, כמו גם התעודה שלפנינו, אינם מתארים מרחב קהילתי אלא מרחב גלילי. משמע כי בשנת 1522 שימש פולק עדיין (או שוב) כרב גליל.

41 ראה המקור הלטיני: שיפער (הערה 11 לעיל), עמ' 141.

42 עסקיו של הזוג משה וקלרה נזכרים פעמים אחדות בתעודות רשמיות ותוארו על ידי בלבן. כך, למשל, בתעודה משנת 1522 נאמר כי 'שמואל, כירורגוס המלכה ירום הודה, ומשה ואשתו קלרה,

הידידות שהתפתחה בין הכירורג למשה וקלרה הביאה בסופו של דבר להפצת שמועות בעיר היהודים בקז'ימיר' בדבר פרשת יחסים אסורים שהתקיימה בין הרופא ואשת הסוחר. ב'23 באפריל 1522, 'ביום הרביעי אחר הפסחא', הופיעו הרופא ובני הזוג לפני 'שופט היהודים' ותבעו את פולק בגין הפצת השמועה. לדבריהם אף פנה פולק לבעל ותבע ממנו להיפרד מאישתו, בטענה שהוגשה נגדה תביעה בעוון ניאוף. בתשובתו טען פולק שהדבר אכן נודע בקהילה, אך הכחיש שהוא זה שהפיץ את השמועה. התובעים עמדו על דעתם והיו מוכנים להביא שבעה עדים, כולם חכמים נכבדים (המכונים בתעודה כתואר Doctor, המקביל ל'מורנו' בתארי הרבנות העבריים), שיעידו כי פולק הכריז על העניין בבית בכנסת. עם חכמים אלו נמנה ר' אשר למל, רב הקהילה הפולנית שהיה גיסו של פולק — כמותו גם הוא היה נשוי לבתה של רחל פישל — ואולי גם גיס נוסף. בסופו של דבר הטיל הווייבודה על פולק להישבע על אמתות טענותיו, ניקה את הרופא והאישה מכל חשד והטיל קנס כבד על מי שימשיך ויוציא את דיבתם רעה. מועד השבעתו של פולק נקבע בראשונה ל-5 במאי 1522 בבית הכנסת, אך פולק ביקש לדחותו. ב'9 במאי נדחתה השבועה שנית. זו הידיעה האחרונה שהגיעה לידינו מפרשה זו; זו גם הידיעה האחרונה על פולק בקרקוב. בעקבות הפרשה נאלץ פולק לברוח מן העיר, ונראה שגם מפולין. גורלו למן אותה שעה אפוף ערפל. רק ידיעה בודדת, לא בהירה לחלוטין, רומזת לפתרון אפשרי לשאלת הפרק האחרון בחייו.

בשנת ש"ב/1552 יצא לאור בוונציה הספר 'ברכת אברהם' לר' אברהם בן שלמה טריויש. מתוך חמש עשרה ההסכמות שצירף המחבר לספרו רק אחת מתוארכת; היא נכתבה בניסן רצ"ב/ מרס 1532, עשרים שנה לפני הדפסת הספר. מחבר ההסכמה הארבע עשרה במספר מספר בדברי הסכמתו, כי אצה לו הדרך:

מצורף לזה היותי נחוצ מצד הנסיעה לעלות אל הארץ הנבחרת, צבי היא לכל הארצות [...] רק להפיק רצון החכם חתמתי שמי פה, נאם איש ת"ם ואיש חלק, יעקב ברבי יוסף זלה"ה אשכנזי פולק, איש ירושלים.⁴³

אם נניח שאכן מדובר כאן ביעקב פולק דנן, ואין כל סיבה נראית לעין שלא להניח זאת, עולה כי לאחר יציאתו מקרקוב עלה יעקב פולק לארץ ישראל.⁴⁴ כעבור

אריה, והרב של קז'ימיר' נתנו ערכות עבור משה ממיסלניצה שיופיע בבית המשפט. בתעודה נוספת נמסר על עסק משותף שעשו משה בן אפרים (פישל, רב הקהילה) ושמואל הכירורג עם משה בעלה של קלרה ועם לוק (אריה) הצעיר. בלבן, 1913 (הערה 9 לעיל), עמ' 204–205; בלבן, 1931 (שם), עמ' 117.

43 ספר ברכת אברהם לר' אברהם בן שלמה טריויש צרפתי, ונציה ש"ב, דף ו ע"א.

44 המטבע 'איש חלק' ששיבץ הכותב בחתימתו והרומז לשם יעקב, על פי דברי יעקב 'ואנכי איש חלק', בראשית כז:יא, משוכצת גם בחתימתו של פולק על כתב החרם שיידון להלן. בדיקה בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן מלמדת שמטבע זו אינה חוזרת שוב אלא פעם אחת וכביטוי צניעות של אדם על בורותו לכאורה, ובמקרה זה שם המשתמש אינו יעקב. אין זה אפוא

זמן הוא יצא ממנה לפרק זמן כלשהו, אולי כשליח ארץ ישראל, ובדרכו חזרה, במקום ובזמן לא-ידועים, פגש את מחבר הספר וכתב את הסכמתו; אז כבר נשא בתואר 'איש ירושלים'. היעדר כל ידיעה עליו בתקופה הסמוכה לעזיבתו את קרקוב פותח פתח להשערה שיצא בדרכו לארץ ישראל זמן קצר בלבד אחרי שעזב את קרקוב.⁴⁵

ה

תרומתן של התעודות הארכיוניות, מארכיוני העיר קרקוב בעיקר (שאפשרו את כתיבת עיקרו של החלק הקודם), להכרת מעמדו של פולק בסביבה שלו עצמו, בסביבה היהודית של זמנו, היא משנית בלבד. החומר שהובא בחלק הקודם מבוסס בראש ובראשונה על אזכורו המקרי של פולק בתעודות משפטיות ומלמד בעיקר על אותן הזדמנויות שבהן נזקקו פולק, קרוביו או אויביו לרשויות, ובמיוחד לרשויות המשפט. דא עקא, החומר הפנימי המתעד את פולק, המתייחס למעמדו כראש ישיבה ולסמכותו בסביבה האשכנזית בכלל ובקרקוב בפרט, הוא מועט, מקוטע ואינו מתפרש בנקל. בקיץ 1520 נדרש פולק להתערב במחלוקת קשה שהסעירה את קהילות ישראל בצפון איטליה כבר חמש שנים קודם לכן, לפחות משנת 1515. בעצם פנייתה של קבוצה מרכזית של רבני קהילות וראשי ישיבות בצפון איטליה אל פולק היושב בקרקוב יש עניין רב. הציפייה כי התערבותו תכריע את המחלוקת מלמדת הרבה על מעמדו מחוץ למרחב הקהילתי שבו פעל מתוקף מינוי או הסכמה, כלומר במרחב שהתקבלותו בתוכו היא וולונטרית, ומעידה על הכריזמה שנודעה לו במרחב האשכנזי בכללו.

צירוף שגור לשם יעקב, ודומה שדי בכך כדי לזהות את פולק החותם עם פולק דנן. וראה על עלייתו של פולק לארץ ישראל, פרשל (הערה 9 לעיל).

45 אף שאין ידיעות ברורות על ישיבתו של פולק בירושלים, יש לכך רמז בדברי ר' יחיאל אשכנזי מקשטליץ, שכתב בירושלים בשנת שכ"ה (1565) תשובה ארוכה על השאלה האם חל חרם דרבנו גרשום מאור הגולה על נשיאת אישה שנייה על אשכנזים החיים במזרח. בתשובתו הוא מביא פסיקה של פולק המשיב על כך בחיוב. 'שמעתי מפי קדוש מורי הגאון זלמוני ז"ל שהיה משבח להחכם הגדול מהר"י פלק ז"ל על שגזר נח"ש [=נידוי, חרם, שמתא] על מרת בת שבע מק"ק ציומיר [סנדומיז', בפולין קטן] שלא תנשא למהר"י הכהן, שהיה לו אשה אחרת בציצילי [סיציליה], אף על פי שהיה הכהן ספרדי... והכהן הנ"ל, בתוקף שרי המדינה לקח האשה הנ"ל, ש. אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 226. המאורע היה בלא ספק במזרח, במקום ששם מותר היה על פי מנהג המקום לשאת שתי נשים. סביר שפולק נשאל על המקרה בסביבתו, בירושלים או במקום קרוב במזרח. אין להניח שהשאלה נשלחה לקרקוב. באותה תשובה מספר ר' יחיאל גם על בנו של פולק, שדווקא הוא נשא בירושלים אישה שנייה: 'וכן אירע גם כן בבן ר"י פולק ז"ל בירושלים תוב"ב, ומ"מ [ומכל מקום] בלי עילה, במרד ובמעל [נשא אישה שנייה]... וכחודש אכל חלקה וגרשה', שם, עמ' 228. באותו מקום מספר ר' יחיאל על אחד מבני 'הוישל [=פישל] מק"ק קראקוב' שלקח גם הוא אישה שנייה, ככל הנראה בסלוניקי, וסופו שנשתמד 'בסבת לקיחת האשה הזאת', שם.

המחלוקת הנזכרת מתועדת היטב; ההתכתבות בין הצדדים הנצים עד להתערבותו של פולק נדפסה בוונציה כבר בשנת 1519, המשך ההתנצחות שרד בכתבי יד, וההתכתבות בשלמותה עמדה לנגד עיניהם של חוקרים. ניתן אפוא להסתפק במעקב אחרי מקומו של פולק בהתרחשויות.⁴⁶

פולק נקרא להתערב במחלוקת קרוב לוודאי בעקבות התערבותו התוקפנית במיוחד של ר' אברהם מינץ, ראש ישיבת פדובה בעבר שחי בזמן המחלוקת במנטובה. למרות ייחוסו — הוא היה בנו של ר' יהודה מינץ, שמילא תפקיד מרכזי במאבק חכמי אשכנז נגד פולק בעשור הראשון של המאה, בגלגולה השני של פרשת המיאון — לא נודע מינץ הבן כתלמיד חכם בולט; לעומת זאת תוקפנותו ונוהגו לזלזל בחכמי זמנו וסביבתו היו לשם דבר. מינץ ביטל את פסקם של רבני קבוצת הרוב בוויכוח, פסק לטובת הצד שנתפס כ'אלם' וכעושה, ונידה את כל החולקים עליו. הפנייה לפולק באה אפוא מן הצד הנפגע, ויש להניח שעמד מאחוריה ר' בנדיט אכסלרוד, ראש הישיבה האשכנזית של ונציה.⁴⁷

פולק הגיב בהחרמתו של מינץ. כתב החרם הוא אחד משני הטקסטים היחידים הידועים לנו שיצאו מתחת ידו של פולק.⁴⁸ סגנונו התקיף והחריף, הרבה מעבר למתבקש אפילו מטקסט מסוג כזה, מאיר במקצת את דמותו רבת הפנים והסתירות של האיש שבע המחלוקת, שרק שנים ספורות קודם לכן הוחרם בעצמו, ונראה שיותר מפעם אחת. כתב החרם נכתב על ידי פולק עצמו, בסגנון ייחודי, אפילו מוזר, ונחתם בזו הלשון: 'הקטן בית יעקב אש, הבוער כתנור, אב בית דין בעולם הנשמות', ניסוח שאין לו אח, הרומז למשמעות המאגית של מעשה החרם, ונועד להדגיש את האיום הכרוך בו. עמו חתם גם אחיינו הצעיר, משה בן אפרים פישל, רופא מדופלם שעתיד היה להתמנות לרב בקרקוב כעבור כעשר שנים. חתימתו של ר' אייזיק מרגליות, בנו של ר' יעקב מרגליות ואב"ד בפראג באותן שנים, שנוספה גם היא אל כתב החרם, מסייעת בשרטוט תחום השפעתו של פולק ומלמדת שוב על עושר ומורכבות היחסים שבין פראג לקרקוב באותה עת.

46 אין זה מעניינו של מאמר זה לתאר את השתלשלות הדברים באיטליה, נושא שזכה לתשומת לב במחקר. על המחלוקת ועל הכתבים שנדפסו במהלכה (כלא כתב החרם הנדון כאן), ראה: M. Marx, 'A Jewish Cause Célèbre in Sixteenth Century Italy', *Studies in Jewish History and Booklore*, New York 1944, pp. 105–154; י. בוקסנברג, פרשיות — מהווי יהודי איטליה במאה הט"ו, תל אביב תשמ"ו, עמ' 4–29.

47 אין בידנו פנייה ישירה לפולק להתערב במחלוקת. זו הנחה שלי, המבוססת על עצם התערבותו, על התמיכה הנלהבת שזכה לה בקרב 'מחנה אכסלרד' ועל אזכוריו החוזרים ונשנים באגרות הנוגעות לסוגייה. יש לקחת בחשבון גם את המאמץ התעמולתי שנקט 'המחנה' הנזכר בהדפסת אוסף הכתבים הנוגעים למחלוקת. ראה: פסקים, ונציה רע"ט (שכולו נדפס מחדש בספרו של בוקסנברג, שם).

48 ווינער (הערה 15 לעיל), עמ' 5–17. הטקסט השני הוא ההסכמה לספר 'ברכת אברהם' הנזכרת לעיל, הערה 43.

מיד לאחר שהגיע כתב החרם מקרקוב, נזעקו שניים ממקורבי מינץ לבטלו, אמנם תוך ציון הכרתם בבכורתו של פולק. בתגובה לניסיון הביטול הוציא ראש ישיבת ונציה הנזכר אזהרה לקהלו, שלא ייטעו ויחשבו שהחרם אכן בוטל, שהרי ידוע כי המתיר נידוי וחרם צריך להיות גדול מן המנדה, ואף שהמבטל היה גדול בתורה, הרי 'בנדון דידן מפורסם לכול, שבדורותינו לא נמצא גדול ממנו [=מפולק] בחכמת התורה':

לבל יכשלו חס ושלום ובר מינן באש הבערה, אשר הסיק והבעיר מופת הדור, כליל המעלות אשר בכנפי מעיל הוד תורתו יסך על שארית גחלת ישראל לבלתי תכבה, הגאון מהרר"י פולאק יצ"ו.⁴⁹

ההתייחסות לפולק כאל 'גדול הדור', מושג מעורפל מעצם הגדרתו, שהיה בשימוש בעיקר על מנת לציין אישיות שסמכותה חורגת מגבולות הקהילה ואשר על כן אינה יכולה להיות מוגדרת על פי סולם התארים המקובל ('מורנו' או 'חבר' שנהגו בסולם התארים האשכנזי), חוזרת על עצמה שוב ושוב בקהילות האשכנזיות באותה עת. לדוגמה, במכתב פולמוס משנת 1565 בקירוב, שנים רבות אחרי מותו של פולק, חוזרים חכמי הישיבה בפרנקפורט ומשתמשים בתואר הזה, ועל דרך ההפלגה אף יוצרים הקבלה בינו לבין משה ושמואל:

אם יעמוד משה ושמואל ע"ה או גדול הדור ה"ה כמהר"ר יאקב פולק ז"ל שהיה יחיד בעולם, לא נשא לכו להרים יד לשונו לנגוע ולפגוע בכבוד האלופים והקהילות היושבים בשבת תחכמוני בוועד נקהלים כמעט מכל שטח אשכנז.⁵⁰

דברי חכמי הישיבה הם רבי עניין, שכן מכתב הפולמוס דן בשאלת סמכותם של חכמים מקהילה אחת להתערב בענייניה של קהילה אחרת. אפילו פולק שהוא 'גדול הדור', ממש כמו משה ושמואל בשעתם, כלומר בעל סמכות החורגת מגבולות הקהילה, לא היה מתערב, כך לדעתם של חכמי הישיבה, בשיקול דעתם של נושאי הסמכויות בקהילה כדוגמת ה'אלופים' ואנשי ה'ועד'. המושג 'גדול הדור' כפי שהוא מופיע כאן מעט פחות מעורפל מדרך כלל, אף שנראה כי התואר אינו נזקק להגדרות חד-משמעיות מדי. תארי הפלגה אחרים, שיוחסו לו עוד בחייו, נזכרים גם בפסק בענייני גט שנתן קודם לשנת רנ"ו/1496, סמוך להשתקעותו בקרקוב: 'והרב הגדול אשר שמעו הולך בכל המדינות ראש הגולה מהר"ר יעקב פולק ז"ל אשכנזי'.⁵¹

49 בוקסנבוים (הערה 46 לעיל), עמ' 24–25.

50 מתוך מכתב חכמי פרנקפורט אל ר' אייזיק מגינצבורג, בתוך: מ. הלוי הורוביץ, רבני פרנקפורט, ירושלים תשל"ב, עמ' 321. לשימוש שעושים הכותבים בשתי הדמויות משה ושמואל, השווה ירמיה טו:א.

51 זרע אנשים לרב החיד"א, הוסיאטין תרס"ב, סימן מו, דף 82–83 (כ"י ורשה, המכון ההיסטורי היהודי 281, סי' רמו). תארי ההפלגה המיוחסים לפולק ובעיקר התואר 'גדול הדור' מופיעים שוב

את מעמדו של פולק כ'גדול הדור' יש ליחס לא למשרת הרכנות שהחזיק בה אלא לכהונתו כראש ישיבה. ההנהגה הדתית בקהילה האשכנזית לדורותיה לא היתה בידי רב קהילה, שהוא מוסד קהילתי שעדיין לא התגבש דיו באותה עת; המנהיג הדתי היה ראש הישיבה. הוא לא היה תלוי במוסדות הקהילה אלא בכריזמה שייחסה לו סביבתו הקרובה, ולא פחות מכך — הרחוקה. הישיבה בימי הביניים, וכך גם בימי של פולק, היא מוסד פרטי של ראש הישיבה ואינה ממומנת על ידי הציבור.

העובדה שפולק, כראש הישיבה הכריזמטי והנודע לשם, לא הותיר אחריו ספרים הטרידה את בני הדורות שאחריו, דורות שבהם זמינותו של מכבש הדפוס עשתה את רוב ראשי הישיבות למחברים. ר' ישראל בנו של ר' שלום שכנא מלובלין, תלמידו וממשיכו של פולק, תוהה, בתשובה היחידה ששרדה ממנו, מדוע לא אביו גם לא יעקב פולק רבו, לא הניחו אחריהם ספרים:

חי נפשי עולמים דזמנין סגיאין [=שפעמים רבות] בקשתי עם הרבה לומדים ממנו [=מר'] שלום שכנא אביון שיעשה פוסק [=ספר פסקים] ותשובתו היתה [...] ואמר: יודע אני דשוב לא יפסקו כי אם כאשר אכתוב [...] ואין רצוני שיסמכו העולם עלי, ומהאי טעמא [=ומן הטעם הזה] לא עשה נמי [=גם] רבו הגאון מורנו הרב יעקב פולק שום ספר, גם שום תשובה ששלחו למרחוק לא העתיקו בביתם אלו הגאונים מהאי טעמא אף כי היה נחשב בעיניהם כיוהרא.⁵²

לדבריו של הבן, אביו ורבו נמנעו מלכתוב את חידושיהם בהלכה מדעת, מסיבות עקרוניות. לדעתם, אסור היה להם לכתוב חיבורי הלכה, שכן לו כתבו אותם, היו אחרים פוסקים על פיהם, אך אין לפסוק על פי טקסטים כתובים, סמכותיים ככל שיהיו, אלא על פי שיקול דעתו של הפוסק, המתמודד עם המציאות בזמנה ובמקומה. ניסוח זה או דומים לו חוזר על עצמו פעמים אחדות במהלך המאה ה-16, ועיקרו הוא התהייה מה בין הדור הקודם לדור הזה, בין דורו של פולק לדורם של שני המחברים הבלתי נלאים, רמ"א ומהרש"ל.⁵³ אלא שלא כמו האחרונים ובני דורם, פולק עדיין חשב, לימד וכתב על פי אותם עקרונות מסירה שנהגו בקרב ראשי ישיבות

ושבו ואין צורך למנותם כרוכל. נפנה כאן רק לפולמוס שהתקיים כפראג מעט קודם לפולמוס שהתקיים באיטליה, ואשר גם בו התעמתו מינץ ופולק. בתגובה להתפארתו של מינץ שדבריו שלו הם כ'סולת נקיה מזוקק שבעתים', עונה לו בעל דבכו שדברים שכאלו ראויים להיאמר רק על 'מהר"ר יעקב פולק אשר יש לו לב כפתחו של אולם', בוקסנבוים (הערה 46 לעיל), עמ' 157. וראה את התארים שמצמיד דוד גזו לפולק, להלן, ליד הערה 60.

⁵² שו"ת הרמ"א, מהדורת א. זיו, ירושלים תשל"א, סימן כה, עמ' קנו.
⁵³ ראה למשל את דבריו של מהר"ם מלובלין המסביר מדוע סבו, רבה של קרקוב המקובל ר' אשר למל, לא הדפיס את ספרו (הערה 28 לעיל).

בעבר, בתקופת כתב היד, אשר עיקרם היה כתיבת חידושים או 'הגהות' בשולי הספרים שנלמדו בישיבה. כתיבה זו נעשתה על ידי ראש הישיבה ממש או מה שנפוץ יותר — על ידי תלמידיו שומעי לקחו. ואכן מחברים שונים הקרובים לזמנו ולמקומו של פולק מצטטים משמו הלכות או חידושים, שאותם מצאו 'על הגיליון', כלומר בשולי דפיהם של החיבורים הקנוניים שבנו את ספריית הישיבה האשכנזית לדורותיה, ואשר פולק ותלמידיו הוסיפו עליהם את 'הגהותיהם'. חכמי המאה ה-16 הביאו בשמו של פולק שמועות רבות שמקורן, אף שלא תמיד נאמר הדבר, הוא לעולם ב'גיליונות', בשולי הספרים שפולק לימד מהם או למד בהם.⁵⁴ בידינו שתי ידיעות שנמסרו על ידי מהרש"ל, המפנות במפורש לספרים בכתבי יד שעליהם נרשמו הגהותיו של פולק: 'אם שכח "על הניסים" בסעודת פורים, יראה דצריך לחזור, וכן נמצא במרדכי בכתב יד שהגיה גדול בדורו מהר"ר יעקב פולק'.⁵⁵ מהרש"ל ראה אפוא במו עיניו כתב יד של ספר ההלכה האשכנזי הגדול 'ספר המרדכי', ששימש מאות בשנים כספר העיקרי ללימוד ההלכה בישיבה האשכנזית, ואשר עליו רשם פולק ה'גדול בדורו' את 'הגהותיו'. במקום אחר מספר מהרש"ל על ספר ימינימי אחר, ספר הסמ"ג [=ספר מצוות גדול], שהגיע לידינו עם הגהותיו של פולק.⁵⁶ כך אכן עברה מורשתו של פולק, וכך גם אבדה.

ז

התנתקותה של הישיבה הפולנית מזיקתה למסורת הישיבה האשכנזית של ימי הביניים במפנה המאות ה-15 וה-16 זוהתה וסומלה בתודעה ההיסטורית של יהודי פולין עם דמותו של ר' יעקב פולק. פולק נתפס כאבי המהלך שהביא את הישיבה הפולנית למעמד הבכורה שנודע לה בתחום התרבות האשכנזי באותן מאות, בראש ובראשונה בשל דרכי ההוראה החדשניות שהתחדשו בה, ואשר זכו ליוקרה חסרת תקדים

54 כך למשל מביא רמ"א היתר מסוים בענייני בשר, משום 'הפסד מרובה', צד היתר שרמ"א עצמו השתמש בו פעמים רבות והותקף בגינו על ידי עמיתיו האשכנזים. הוא אמנם מתיר זאת בשעת הדחק בלבד, אך 'במקומות רבים נוהגין בו היתר לכתחילה ואומרים שכך הורה להם מהר"י פולק ז"ל והנחנו להו [להם] מנהגם, מאחר שכבר הורה זקן, ויש להם על מי שיסמוך' (תורת חטאת, כלל ד, סעיף ז). המדובר בהלכה מקומית מובהקת, שרמ"א נשאל עליה בתחום רבנותו, קרקוב או פולין קטן, החופף את תחום רבנותו של פולק בעבר; מתברר אפוא שכסביבות קרקוב עדיין נהגו בחיי רמ"א בסוגיות שונות על פי פסקיו של פולק, ורמ"א, למרות שעקרונית היה מקבל את הפסיקה רק בשעת הדחק, מקבל אותה כפי שנפסקה בעבר על ידי פולק.

55 שו"ת מהרש"ל, ירושלים תשכ"ט, סימן מח, עמ' קנח. והשווה גם מטה משה לר' משה מת, ירושלים תשל"ח, סימן תתריא, עמ' דש.

56 'מכ"י יעקב פולק מסמ"ג שלר', חידושי והגהות מהרש"ל לטור אורח חיים, סימן נו (בכתב יד). את כתב היד הזה ראה ככל הנראה גם תלמידו של מהרש"ל, ר' משה מת. ראה: 'ובהעתקת מכתב יד מור"ר יעקב פולק מסמ"ג שלו מצאתי, וז"ל, מטה משה, שם, סימן תצה, עמ' קפ.

ולביקורת חריפה כאחד. הדיון שלהלן יעסוק בדימויו של פולק בתודעה ההיסטורית של יהודי פולין במובחן מן הדיון הביוגרפי שעסקנו בו עד עתה.⁵⁷ ישיבתו של פולק בקרקוב נתפסה כבר למן אמצע המאה ה-16, סמוך מאוד להסתלקותו מן הזירה הציבורית, כעומדת ביסוד אילן היוחסין של חכמי פולין. תפיסה זו ראתה בישיבות פולין ענף צעיר באילן היוחסין האשכנזי, שהסתעף סמוך לראשית המאה ה-16 מן הגזע העיקרי. בשלהי המאה יוחסה לפולק ולישיבתו, וממילא לישיבה הפולנית שהם היו סמליה, 'המצאת פלפול החילוקים', שמשמעה לענייננו, ייחוס דרך הלימוד החדשנית שאפיינה את ישיבות פולין במאה ה-16 לפולק. מאחורי ייחוס זה עומדת התפיסה הרואה בפולק ראשון לחכמי פולין, ובתקופתו — תקופת בראשית של לימוד התורה שם.

'שלשלת הקבלה' הפולנית, המעמידה את פולק בראשה תוך יצירת קישור בינו לבין חכמי אשכנז של המאה ה-15 ובדרך זו מדגישה את יסוד החידוש שמסמלת דמותו כמו גם את יסוד ההמשך, נרשמה על ידי רמ"א ברשימות היסטוריות שכתב ואשר נדפסו בסוף מהדורת ספר יוחסין, קרקוב ש"ס—שמ"א.⁵⁸ שחזורה של הרשימה מעמיד בפנינו את הנוסח הבא:

בימי ר' יהודא [!] מינץ היה מהר"ר [מורנו הרב רבי] יוסף כהן צדק ובסוף ימיו עמד המאור הגדול מהר"ר יעקב פולק. ובימי רבי יהודה [!] מינץ הנזכר היה רבי יעקב מרגלית ובנו ר' אייזיק מרגלית היה רב עם רבי יעקב פולק בפראג [...] וכל אלו הגאונים מחכמי אשכנז ואוישטרייך היו בדורות שלפניו בקרוב [...]
עוד מצאתי [...] ור' אברהם מינץ בנו של ר' יהודא מינץ הנזכר, ומהר"ם

57 ניסוח אחר של הדברים שלהלן, ראה א. ריינר, 'תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז—הי"ז והוויכוח על הפלפול', בתוך: י. ברטל, ח. טורניאנסקי וע. מנדלסון (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין — ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 47–53.

58 רמ"א אסף רשימות היסטוריות ממקורות שונים וצירף אליהן את הגהותיו, כולל השלמת הרשימות עד לימי רבותיו. החשובה והמלאה בהן היא העתקת פרק י"ח מן השער הרביעי של ספר 'יסוד עולם' לר' יצחק הישראלי, אשר נדפס לראשונה במהדורה זו של ספר יוחסין. רשימה זו היתה מונחת לפני רמ"א בכתב יד, והוא הוסיף בשוליה את הגהותיו, על כן נקל היה למדפיסים להבחין בין גוף החיבור להגהותיו, שהובדלו בנוסח המודפס תחת הכותרת 'הגה'. לא כן לגבי רשימות אחרות. בלקט הרשימות האשכנזיות, שרמ"א העתיק ככל הנראה בעצמו, לא עלה בידו המדפיסים להבחין בין החומר שרמ"א אסף וערך לבין הגהותיו שלו. על כן שיבצו המדפיסים את רשימת החכמים בני המאה ה-16 בתוך הרשימות האשכנזיות המתייחסות למאות ה-12 וה-13 (ועוד נוסף עליו חידושים יפים כגון פרק י"ח מהמאמר רביעי מספר 'יסוד עולם' [...]), עם הגהות שעשה והוסיף הגאון נר ישראל ור"מ מהר"ר משה איסרליש ז"ל וסדר הגאונים והגדולים שהיו עד דורינו זה כפי אשר מצאנו שהגיה בכתב ידו בספר 'יסוד עולם', ועוד איזה חידושים אשר מצאנו לקוטי' בכתב יד שייכים לדברי הספר הזה', מתוך שער הספר). הרשימה המתייחסת למאה ה-16 נדפסה מקוטעת. המעתיקים דילגו, מן הסתם מחמת מצב כתב היד שעמד לפנייהם, דווקא על קטע החשוב לענייננו, העוסק בתלמידי ר' יעקב פולק.

מפדואה שאירי ז"ל, והוא היה אחד מגדולי תלמידיו של רבי יעקב פולק ז"ל. ובימיו היה ר' יוסף זלמוני רב בקהילת אובן [...] ומצאתי שקרובים שם אילו הגדולים [...]. כל אילו היו גדולי ישראל במדינות לועז לבד בימי מהר"ר יעקב פולק. וסוף ימיו, ומגדולי תלמידי מהר"ר יעקב פולק הנזכר היה מ"ו [=מורי ורבי] מהר"ר שכנא ז"ל אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו.⁵⁹

רמ"א מזהה בכל דור את גדול החכמים ומייחס אליו את שאר חכמי זמנו — כבני דורו סתם, בעזרת המטבע 'ובימיו היו', או כתלמידיו. בקטע המצוטט לעיל רשומים שני דורות וגדוליהם: דורו של ר' יהודה מינץ בצפון איטליה ובאשכנז ודור תלמידיו של ר' יעקב פולק בפולין. זוהי אפוא רשימה שושלתית היררכית. שמו של פולק שזור בכל שלב ושלב של התיאור (כפי שמודגש בהדפסת הקטע). כבר אגב תיאור דורו של מינץ מציין הכותב, כי 'בסוף ימיו עמד המאור הגדול מהר"ר יעקב פולק'. מכאן חתום כל הקטע כחותמו של 'המאור הגדול', תואר המיוחס ברשימה לפולק לבדו, וכל חכם הנזכר בה מתייחס בדרך זו או אחרת אליו. עיקרה של הרשימה הוא התאמת שושלת לימוד התורה האשכנזית בדורות הללו לפרקי חייו של פולק. בדרך זו עשה הכותב את פולק לחותם הפרק הישן בתולדות התורה באשכנז, הפרק שמרכזיו היו ב'אוישטרייך ואשכנז' וב'מדינות לועז', ולמייסדו של הפרק החדש, שמרכזו בפולין. הרשימה מכוונת אפוא לספק לגדולי הארץ הזאת אילו יחס ראוי להם, הקושר אותם אל העבר האשכנזי אך מצביע על ייחודו של הענף שאליו הם משתייכים.

בחלקה האחרון של הרשימה מופיע המשפט: 'וסוף ימיו, ומגדולי תלמידי מהר"ר יעקב פולק הנזכר היה מ"ו מהר"ר שכנא'. נראה כי המלים 'וסוף ימיו' הם תחילתו של משפט שחלקו נשמט ועיקרו היה בקירוב כך: 'וסוף ימיו היה ר' יעקב פולק ראש ישיבה [או: ראש ישיבה ואב בית דין, רב מדינה, וכדו'] בקראקא [או: בפולין], ומגדולי תלמידי מהר"ר יעקב פולק הנזכר היה מ"ו מהר"ר שכנא'. כוונתו של רמ"א היתה להצביע על התפנית שהתחוללה ב'שלשלת הקבלה' האשכנזית בעטיו של פולק — על המעבר מן המרכזים הקדומים של התרבות האשכנזית אל המרכז החדש בפולין, על ראשית לימוד התורה בפולין ועל מקומו של פולק ביסוד לימוד התורה בפולין, כל אלה בהתייחס לשני הדורות הראשונים של חכמי פולין: דורו של פולק ודור תלמידו — שלום שכנא. כפי שהוא רומז בראשי התיבות מ"ו [מורי ורבי] שהצמיד לשמו של שלום שכנא, רמ"א עצמו מסמל את הדור השלישי בשושלת.

התפיסה ההיסטורית העומדת מאחורי רשימותיו של רמ"א כמו גם החומר ההיסטורי

59 ספר יוחסין לר' אברהם זכות, קראקא ש"ס-שמ"א, דף קסד ע"ב-קס"ה ע"א. הקטע המשוחרר מבוסס על שתי רשימות עוקבות ברשימות רמ"א, והדילוגים וההדגשות לא באו אלא כדי להמחיש את ההסבר שלהלן. אין בנוסח שלעיל הצעה לתיקון הנוסח.

שבהן היו את המקור העיקרי לפיסקה שיחד ר' דוד גנו בספרו 'צמח דוד' לר' יעקב פולק:

רבי יעקב פאלק הוא הרב הגדול אשר שמעו יצא מסוף העולם ועד סופו. כבר היה ראש הישיבה ואב כ"ד עם רבי אייזק מרגלית פה ק"ק פראג, ונתבקש בישיבה של מעלה גם הוא סביב לשנת ר"ץ. ואומרים שהוא רבי יעקב פאלק היה הראשון אשר המציא ברוב שינון חדודו וחריפתו את המצאת פילפול החלוקים שנוהגים בו ראשי ישיבות במדינות אלו לחדד בהם את התלמידים מזמנו עד היום הזה, אף שאין דרכם מקובלים אצל כל החכמים וישרי לב ורכים מראשי הגולה גדולי עולם זקני ומופתי דורותינו אין דעתם נוחה הימנו.⁶⁰

דבריו של גנו, שלא כמו דברי רמ"א, מוכרים היטב ועמדו ביסוד כל אמירה שנאמרה במחקר על פולק ועל הפלפול האשכנזי במאה ה-16, וקושרו בדין להתנגדות התקיפה לפלפול שפולק נחשב ל'ממציאו'. דגלו של המאבק נגד הפלפול הונף על ידי חוג חכמי פראג שגנו היה קרוב אצלו, ואשר הכולטים בו היו המהר"ל מפראג ור' שלמה אפרים לונטשיץ.⁶¹

פולין לא נזכרת לכאורה כלל בפיסקה העוסקת בפולק, וההיבט ה'שושלת', זה שעמד ביסוד רשימותיו של רמ"א, שהיו מונחות לפני גנו שעה שכתב את הדברים, נעדר מן הספר. אך פולין נזכרת ברמיזה שהיתה מובנת היטב לבני דורו של הכותב: אזכורו של פלפול החילוקים במאות ה-16 וה-17 כמוהו כהנפת דגלה של הישיבה הפולנית. פלפול החילוקים זוהה באופן מוחלט עם דרך הלימוד הרווחת והיוקרתית של הישיבה הפולנית, שהסעירה את הלמדנים הצעירים בפולין עצמה ואת הלמדנים הצעירים בני הקהילות האשכנזיות האחרות שנהרו לישיבותיה. פלפול החילוקים אמנם נדחה בתקיפות על ידי ראשי הגולה גדולי עולם זקני ומופתי דורותינו, הלא הם המהר"ל מפראג ובני חוגו, אך הוסיף להיות סמלה של הישיבה הפולנית, שפולק נחשב לאביה-מייסדה.⁶²

60 ראה הערה 12 לעיל.

61 על כך ראה ריינר (הערה 57 לעיל), עמ' 60-68.

62 מעמד המייסד שיוחס לפולק זכה לביטוי גם בספרות היהודית העממית בפולין, בספור פתלתול המניח מלכתחילה את בכורתו של פולק בין חכמי פולין. תורף הסיפור, שהמספר קיבל מ'אבותיו משפחת הוורוויץ', מתייחס לדרך שבה הפך פולק לרבו של ר' שלום שכנא מלובלין, השני בשושלת החכמים הנזכרת. פולק בורח מקרקוב, ובסופם של נדודים ואחרי תחנונות אחדות, שבאחת מהן הוא נקלע למחלוקת עם אביו של ר' שלום שכנא, שלמרות המחלוקת 'ראה [כי] לבו [של פולק] כלב הארי, גאון עולם', הוא מתמנה לראש ישיבה בלובלין. שם נוצר המפגש בינו לשלום שכנא הנער, שהוא 'משורש נשמתו'. ראה: מ.מ. וואלדען, נפלאות הרבי, בילגורייא תרע"א, עמ' נו ע"ב. סיפור אחר, הרווי כתבניות השגורות בסיפור העממי היהודי, מספר כי אביו של פולק קולל על ידי ראש ישיבה שהתעמת איתו, שיתברך בכן מושלם שכאשר יגיע לגיל שלוש עשרה ימיר את דתו. בסופו של דבר הגיע פולק לישיבתו של אותו ראש ישיבה, כשרונותיו יוצאי הדופן התגלו, ראש הישיבה בחר בו לחתנו, וכשהסתבר כי הוא הנער המקולל הצליח ראש

המפורסמות אין צריכין ראייה, שלא היה כל כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין.⁶³ שעה שנתן נטע הנובר, הכרוניקאי רב ההשראה של פרעות ת"ח ות"ט, בא לקונן על חורבנה של פולין מולדתו וביקש לתאר את ימי זוהרה של הקהילה שחרבה, הוא בחר בישיבה. בקינה בה חתם את חיבורו 'יוון מצולה', הוא בחר להעמיד תיאור דרמטי של הישיבה הפולנית ושל ראש הישיבה האומר 'חילוק' בפני תלמידיו. הישיבה היתה אפוא דגלה של הקהילה היהודית בפולין, ו'המצאתו' של רבי יעקב פולק, 'פלפול החילוקים' — הסמל הרקום עליו.

הישיבה להסיר את הקללה ופולק יצא לדרך חייו, ששיאה היה מינויו לראש ישיבה בלובלין, הוא הרב ר' יעקב פולק אשר עשה תשובות נקובים בשמותם "תשובות רבי יעקב פולק", ראה: י. סופר, סיפורי יעקב, א, הוסיאטין תרס"ד, סיפור כד (מהדורת ג. נגאל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 75-78). נוסח מעובד של הסיפור, ראה: מ. בן יחזקאל, ספר המעשיות, ג, תל אביב תרפ"ח, עמ' לט-מג. שני הסיפורים ממקמים את פולק בלובלין, אף כי הסיפור הראשון יודע על שהותו של פולק קודם לכן בקרקוב ועל בריחתו ממנה. מקורה של מסורת זו במצבת קבר שנמצאה בבית הקברות של לובלין ואשר יוחסה לפולק. ראה על כך, שזח"ה (הערה 9 לעיל), עמ' 21, המביא את נוסח המצבה כלשונה. מנוסח המצבה ברור, בניגוד לדעת שזח"ה, שהקבור תחתיה אינו יעקב פולק דידן; שמו של הקבור שם הוא אמנם יעקב, אך הוא לוי וכינויו הוא קופלמן, שני מרכיבים שאינם נזכרים בשום מקום ביחס לפולק, מה עוד שהשם 'פולק' לא נזכר בו כלל. זאת ועוד, שבחי הנפטר הם קונבנציונליים ואינם מתאימים לדמותו ולמעמדו הציבורי של פולק. השוואת נוסח המצבה למצבתו הניצבת בסמוך של ר' שלום שכנא, תלמידו המובהק של פולק, מלמדת היטב עד כמה שגור ורגיל הוא נוסח המצבה של אותו יעקב קופלמן הלוי, שיוחס להיות פולק, אך אינו. מכל מקום, מצבה זו היא שעמדה מאחורי היווצרותן של המסורות והסיפורים שקשרו את פולק ללובלין. הסיפורים הנזכרים עדיין לא נחקרו כראוי. יש לבדוק היטב, בעיקר לגבי הסיפור השני, אם אכן מדובר במסורות עתיקות או בסיפורים חדשים יחסית, שנתחברו על יסוד הופעת הידיעות הראשונות על פולק בספרות המחקר על יהודי פולין.

63 נ.ה. הנובר, ספר יוון מצולה, מהדורת י. היילפרין, תל אביב תש"ח, עמ' 83.

Kroke–Kazimierz–Cracow

Studies in the History of Cracow Jewry

Editor: Elchanan Reiner

The Center for the History of Polish Jewry

The Diaspora Research Institute

Tel Aviv University 2001